سہ طلاق یکجا؟

آئینۂ طلاقِ ثلاثہ

تالیف

مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا مفتی ولی حسن ٹونکی رحمہ اللہ

رئیس دارالافتاء جامعہ علوم اسلامیہ علامہ بنوری ٹاؤن کراچی

ترجمہ

محمد انور بدخشانی

شَیْخ الحدیث بجامعة العُلوم الإسلامیّة

علامہ یوسف بنوری تاؤن کراتشي

www.islaminsight.org

سہ طلاق یکجا؟

آئینۂ طلاقِ ثلاثہ

تالیف

مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا مفتی ولی حسن ٹونکی رحمہ اللہ

رئیس دارالافتاء جامعہ علوم اسلامیہ علامہ بنوری ٹاؤن کراچی

ترجمہ

محمد أنور بدخشانی

شَيْخ الحَدِيث بجَامِعَة العُلوم الإسلامِيَّة

علّامه يوسف بنوري تاؤن كراتشي

www.islaminsight.org

فهرست مضامین

جامعة العلوم الاسلامية　　　　بسم الله الرحمن الرحيم

علامہ محمد یوسف بنوری ٹاؤن
کراچی ۵ - پاکستان

REF :
DATE :

میرے کرم فرما مولانا محمد انور صاحب بدخشانی مدظلہ العالی کا رسالہ آئینۂ طلاق دیکھا،
مولانا نے بڑی محنت سے ترجمہ فرمایا اصل میں کچھ کمی تھی مولانا نے اس کی تکمیل فرمائی،
اسی طرح شیعہ مذہب کی تنقیح مولانا نے خوب فرمائی جزاہ اللہ خیر الجزاء مسئلہ بہت
اہم تھا اس لئے مولانا محمد انور صاحب نے خامہ فرسائی فرمائی، اصل سے مولانا کا
ترجمہ زیادہ بہتر ہو گیا نقش ثانی نقش اول سے بہتر ہو گیا

[illegible] خادم جامعۃ العلوم [illegible] کراچی

۲۶ / ربیع الثانی ۱۴۰۱ھ

توثیق واجازتِ حضرت مؤلّف (حفظہ اللہ تعالیٰ)

(ترجمہ)

رسالہ کرم فرمایم .... محمد انور بدخشانی ....

"آئینۂ طلاقِ ثلاثہ" را ملاحظہ نمودم، مولانا در ترجمہ بسیار محنت کردہ است کہ اگر در اصل چیزی کمی ماندہ بود "مترجم" آن را تکمیل نمودہ است۔ ہم چنان خلاصۂ مذہبِ شیعہ را نیز خوب بیان کردہ است جزاہ اللہ خیر الجزاء۔ چونکہ مسئلہ بسیار مہم بود لذا مولوی محمد انور صاحب (طوری) خامہ فرسائی نمود کہ ترجمہ از اصل زیادہ بہتر گردید۔ "نقشِ ثانی از نقشِ اول خوب تر شد"

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

پیش گفتار از مترجم

الحمد للہ الرحیم المنعم الرزّاق، والصلوٰۃ والسلام علی من أرسلہ الی کافۃ الناس علی الاطلاق، وعلی الہ وصحبہ الّذین بلّغوا الدین الی الأفاق، وعلی من حذا احذوھم الی یوم التلاق۔

طوریکہ معلوم ومشاھَد است اختلافات وبدبختی ہای مسلمانان یوماً فیوماً در تزاید است، طبق گفتہ حافظ شیرازیؒ

ہیچ رحمی نہ برادر بہ برادر دارد ہیچ شفقت نہ پدر را بہ پسر می بینم
دختران را ہمہ جنگ است وجدل با مادر پسران را ہمہ بدخواہِ پدر می بینم
اسپ تازی شدہ مجروح بہ زیر پالان طوقِ زرین ہمہ در گردنِ خر می بینم

ما ہمہ دست بہ گریبان ایم وہجومِ کفر در بالایمان فوارہ دارد، لذا مناسب نبود کہ درین وضع راجع بہ یک مسئلۂ اختلافی قلم برداشتہ شود، لیکن مسئلہ تا مسئلہ فرق دارد۔ ع گر فرقِ مراتب نہ کنی زندیقی

چونکہ مسئلۂ سہ طلاق یک مسئلہ ایست کہ از قرآن مقدس واحادیث نبوی صراحۃً ثابت است، وجمہور صحابہ وتابعین بران اجماع نمودہ اند، اگر اختلاف پیدا شد بعد از ہیچصد سال ہجری پیدا شد۔ ونیز کسالت درین مسئلہ مفضی میگردد بہ ارتکاب یک گناہِ فاحشہ وبسیار قبیح کہ زنا باشد۔ پس از روی حدیثِ نبوی کہ "الدین النصیحۃ" خواستم کہ فرض خود را ادا نمودہ پردۂ خفاء را ازین مسئلہ بردارم۔

اختلافِ این نوادر پرستان و منکرینِ تقلیدِ غیرِ خود با تنها در مسئله سه طلاق نیست، بلکه چندین مسئلهٔ دیگر هست که از جمهورِ امتِ مسلمه در آن اختلاف دارند، شاید از لفظ "جمهور" موی های شانه شان برخیزد که جمهور چرا گفت؟ لیکن اگر جلد نهم "فتح الباری" را مطالعه کنند می دانند که واقع در مسئلهٔ سه طلاق مثل اہل تشیع از جمهور اختلاف دارند، و در بقیه مسائل نیز از جمهور مخالف اند، زیرا شمارهٔ مقلدین خصوصاً حنفی ها در دنیا نود و نه درصد وجود داشته و دارند و این ها قبل از دوازدهم صد هجری در عالم مجردات بودند، و بعد از آن هم یک درصد در دنیا وجود ندارند. وگاه عیب خود را به جامهٔ سلفیت می پوشانند که ما عقیدهٔ سلفی داریم. آیا حضرت عمرؓ از خلف بود که اجماعیات عصر آن را قبول ندارند؟ و حضرت عثمانؓ خلفی بود که اذانِ اول جمعه را از بدعاتِ آن میشمارند؟ مخالفتِ حافظ ابن تیمیه رحمة الله علیه را جرم عظیم می دانند و مخالفتِ حضرت عمرؓ را در تکبیرات جنازه وحدّ شربِ خمر و رکعاتِ تراویح و طلاقِ ثلاثه و مسئله اکسال عین اتباع و احیای سنت می شمارند، شاید سلف که اینها خود را به آن نسبت می کنند همان باشد که در قرآن کریم وارد است فَجَعَلْنٰهُمْ سَلَفًا وَّمَثَلًا لِّلْاٰخِرِيْنَ

اکنون آن مسائلی را عرض می کنیم که ایشان از ضروریات واساسیات اسلام قرار داده با تمام جهان اسلام اختلاف دارند :-

۱ - سه طلاق را یک جا، یک طلاق شمردن
۲ - از مکه مکرمه تا منی اگر که مسافر نباشد قصر خواندن
۳ - مسح گردن را در وضو بدعت شمردن
۴ - مسح را به هر قسم جورب که باشد جائز دانستن
۵ - آمین بالجهر را از ضروریاتِ نماز پنداشتن
۶ - به عقیب امام سورهٔ فاتحه را خواندن
۷ - قبل از رکوع و بعد از رکوع دست ها را بالا کردن

۸- درحالتِ قیام دست راست رابالای بازوی چپ نهادن-
۹- نیز دست ها رابالای سینه بستن
۱۰- درمیان هر دو پا بقدر یک گز فاصله گذاشتن
۱۱- نماز سر برهنه خواندن را فخر پنداشتن
۱۲- بلاضرورت سننِ رواتب را نه خواندن-
۱۳- مدتِ سفر را سه میل شمرده در سفر کم ازکم سه میل باشد روزه نه گرفتن ونماز راقصر خواندن
۱۴- درنماز جنازه پنج تکبیر گفتن وسورهٔ فاتحه را به آوازِ بلند خواندن
۱۵- تکبیراتِ عیدین را زائد از شش گفتن-
۱۶- تهجد را تراویح نام کرده هشت رکعت تراویح خواندن
۱۷- حدّ شراب نوشی رابجای هشتاد چهل درّه قرار دادن
۱۸- وتر را فقط یک رکعت خواندن
۱۹- درصورتِ اکسال غسل نه کردن
۲۰- اذان اول جمعه رابدعت شمردن
۲۱- تقلید را شرک دانستن

این بود چند مسائل که نزد ایشان مخالفت کنندهٔ این مسائل از اسلام خارج میشود (العیاذ بالله) در دیگر بسیار مسائل حرام وحلال ومسائل عقائد نیز اختلاف دارند که این رسالهٔ کوچک اندراج آنرا ایجاب نمی کند-

کسی می تواند گفت که درین مسائل اینها تنها نیستند بلکه دیگر ائمه هم همراهِ ایشان است چنانچه درمسئله رفع یدین وفاتحه خلف الامام وآمین بالجهر ووضع ید تحت السّره یافوق السّره وتکبیراتِ عیدین وتکبیراتِ جنازه و امثال اینها، پس آنها را چرا چیزی نمی گوئید ؟

جواب این است که بلی دیگر ائمه نیز درین مسائل اختلاف دارند لیکن

در طول چهارده صد سال آنها مخالفینِ خود را هیچگونه تکفیر و تشریک و تبدیع نه کردند بلکه به یکدیگر احترام می داشتند و از عقیب یک دیگر نماز میخواندند و بخلافِ یک دیگر فتویٰ نشر نمی کردند، سبّ و غیبتِ یک دیگر را حرام می شمردند۔ ولی بدبختانه غیر مقلدین عصر ما که از تقلید امام بخاری و حافظ ابن تیمیه و حافظ ابن قیم یک سرموی تجاوز نه می کنند غیر از خود و مقلدین خود دیگر تمام امت مسلمه را به داغ کفر و شرک و بدعت معیوب می سازند گویا نزد این ها ضروریاتِ دین فقط آمین جهری و رفع یدین و فاتحه خلف الامام است و بس۔ اگرچه اسلافِ ما از حضرت شیخ الهند رحمه الله گرفته تا شیخ القرآن مولانا غلام الله خان و علامه بنوری رحمهما الله هر یک در عصر خود مسئولیتِ خود را ادا کرده مذهبِ این ابناء وقت را بهر دم واضح نمودند و شکوک و شبهاتِ ایشان را ازاله کردند و نگذاشتند که امتِ مسلمه پاره پاره شود۔ منهاج صاف اسلام را که جمهور مسلمانان به آن روان اند همیشه از گرد و غبارِ این جماعت پاک داشته اند باز هم این غیر مقلدین بمرورِ زمان و تبدّل افکار و غلبهٔ اهواء مسئلهٔ طلاق ثلاثه را بخلاف جمهور امت مورد فتوا قرار دادند و خواستند که مسلمانان ناواقف را تا حیات در گناه ملوث دارند، فتوای شان همین است که طلاق یک جا واقع نمیشود پس حاجت به حلاله نیست، نیز در حالتِ حیض طلاق واقع نمی شود، پس کسیکه در حالتِ حیض طلاق داده باشد آن زن خود را بلا نکاح یا تحلیل دوباره معطل کردن می تواند۔ مثل بعض آخوند های جاهل وطن ما که فتویٰ داده اند که طلاق در حالتِ غضب واقع نه می شود۔ سبحان الله! چقدر جاهل اند که آیا کسی در حالتِ خوشی و خنده زنِ خود را طلاق میدهد؟ بلی شاید خود شان تجربه کرده باشند۔

نظر به همین اوضاع و خیم شیخی المکرم الفقیه الکبیر والمحدث الخبیر حضرت مولانا

مفتی ولی حسن (متعنا اللہ بطول حیاتہ المبارکۃ) شیخ الحدیث و رئیس دارالافتاء جامعہ علوم اسلامیہ علامہ بنوری تاون درپیرامون طلاق ثلاثہ یک مقالۂ بسیار مدلل و محققانہ سپرد قلم فرموده - پس از نگاه اہمیت مسئلہ و جامعیتِ آن مقالہ بہ خود لازم دیدم کہ آنرا بزبان دری ترجمہ نموده در محفل تشنہ گانِ علم تقدیم نمایم - و نیز برادران سکان جبال و دوراز علم مان را از شکار صیادان چالاک خبردار سازم

واللہ تعالیٰ اسأل ان یجعلہا ذریعۃ لھدایتھم
فی الدنیا و لنجاتھم فی الآخرۃ
آمین

محمد انور بدخشانی (وردوجی)
۱۹/۴/۱۴۰۶ھ
۱۲/۱۰/۱۳۶۴ ش

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

صورت طلاق سہ گانہ یک جا یا جدا جدا

یک صورتِ سہ طلاق این است کہ شوہر در یک مجلس یا در چند مجلس سہ مرتبہ لفظ "طلاق" را استعمال کند. چنانچہ گوید من فلانی را سہ طلاق دادم یا گوید کہ فلانی یک طلاق دو طلاق سہ طلاق، حاصل آن کہ در یک مجلس سہ طلاق را یکجا ذکر کند و یا در چند مجلس سہ طلاق بدھد، خواہ این سہ طلاق در حالتِ پاکی باشد یا در حالتِ حیض، در این مسئلہ جمہورِ صحابہ وتابعین وجمہورِ ائمہ (علی الخصوص) امام ابوحنیفہ رح، امام مالک، امام شافعی، امام احمد رحمہم اللہ تمام اتفاق دارند کہ طلاق واقع می شود وزن از نکاح شوہرِ خود بیرون میشود حتی کہ درمیانِ زوجین حرمتِ غلیظہ قائم می شود۔ نزد بعضی ائمہ سہ طلاق را در یک طہر جمع نمودن گناہ نیست وسہ طلاق یک جا واقع می شود۔ چنانچہ مذہب امام شافعی رح ہمین است، امّا نزد امام ابوحنیفہ وامام مالک وامام احمد بن حنبل رحمہم اللہ

جمع نمودن سه طلاق در یک طهر و یا در یک مجلس مکروه است اگر چه نزد اینها نیز سه طلاق یک جا واقع می شود۔
بلی اگر در سه طهر سه طلاق را تکمیل کند، به این طور که در یک طهر یک طلاق دهد، نزد امام ابوحنیفہؒ هیچ کراهت ندارد۔ لیکن نزد امام مالکؒ وامام احمدؒ این طرز نیز مکروه است، چونکه طریقۂ طلاق دادن نزد این دو بزرگ این است که لفظ طلاق را تا حدّ الامکان کم استعمال کرده شود۔ پس باید که در حالتِ طهر یک طلاق داده گذاشته شود تاکه عدت بگذرد، و طلاقِ بائن واقع شود۔ خلاصه این که نزد این دو امام در طلاق مسنون تعیّنِ وقت و عدد ضروری است۔ امّا نزد امام ابوحنیفہؒ در طلاق مسنون تعیّنِ وقت لازم است که در حالتِ طهر باشد و در حالتِ حیض نباشد، امّا تعینِ عدد را در طلاق مسنون هیچ دخل نیست، حتیٰ که اگر سه طلاق بدهد در سه طهر این هم درست و یک طریقۂ مسنون است۔ لذا بلا کراهت سه طلاق واقع می شود۔ (باید دانست که) باتفاق ائمہ سه طلاق را به هر شکلی که داده شود هر سه یک جا واقع می شود و حرمت غلیظه درمیان زوجین به وقوع می آید (که غیر از حلاله دیگر راهی باقی نه می ماند) این مسئله را انشاء الله (به ادلۂ اربعه) کتاب وسنت واجماع وقیاس ثابت می کنیم۔

ثبوتِ وقوعِ سہ طلاق یکجا دریک مجلس از کتاب اللہ

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ (البقرہ)

بعد از طلاق دوم اگر شوہر آن زن را بارِ سوم نیز طلاق داد
پس حلال نیست آن مطلقۂ ثلاثہ برای شوہرِ خود تا آنکہ نکاح
(وصحبت) نہ کند با شوہرِ دیگر"۔

درین آیتِ مبارکہ قبلاً دو طلاق مختلف را ذکر کردہ شد،
وباز ہدایت دادہ شد کہ بعد از طلاقِ سوم حلال بودنِ زن
بہ شوہرِ اول خود بکلّی ختم می شود۔ پس تاکہ بعد از گذشتنِ
عدّت با شخص دیگر نکاح نہ کند وآن شخص با او ہمبستری
نہ کند و در صورتِ طلاق دادن یا وفات شخص دوم عدّتِ آن
زن نگذرد برای شوہرِ اول نکاحِ آن بہ ہیچ صورت درست
نیست ۔

(باید فہمید کہ) آیتِ مبارکہ راجع بہ طلاقِ سوم مطلق
است (یعنی) عام است کہ طلاقِ سوم در مجلس دو طلاق
اول دادہ شود و یا در مجلسِ دیگر، بہ ہر صورت زن بہ شوہرِ
خود حرام می گردد۔ پس ثابت کردن طلاقِ ثلاثہ در مجالس
مختلف ازین آیت کریمہ دلیل جہالت است بہ مفہوم قرآن مقدس۔

(چنانچہ) مفسّرِ بزرگ امام ابی عبد اللہ محمد بن احمد الانصاری
القرطبی در تفسیرِ خود "الجامع لاحکام القرآن" ج ۳ ص ۱۲۵
(در تفسیرِ این آیت) مینویسد :-

فالثالثة مذكورة فی صلة
هٰذا الخطاب مفيدة للبينونة
الموجبة للتحريم الا بعد زوج،
فوجب حمل قوله تعالیٰ " اَوْ تَسْرِيْحٌ
بِاِحْسَانٍ " علی فائدة مجدّدة
وهو وقوع البينونة بالثنتين
عند انقضاء العدة وعلی
ان المقصود من الآية بيان
عدد الطلاق الموجب للتحريم
ونسخ ما كان جائزًا فی
ايقاع الطلاق بلا عدد
محصور، فلو كان قوله "اَوْ تَسْرِيْحٌ
بِاِحْسَانٍ" وهو الثالثة لما أبان
عن القصد فی ايقاع التحريم
بالثلاث، اذ لو اقتصر عليه
لما دلّ علی وقوع البينونة
المحرمة لها الا بعد زوج،
وانما علم التحريم
بقوله تعالیٰ :
"فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهٗ مِنْ
بَعْدُ حَتّٰی تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهٗ"۔

طلاق سوم که در ذیلِ آیتِ کریمه ذکر
شده است ایجاب می کند طلاقِ بائن
را که باعثِ حرمتِ ابدی است، مگر
اینکه بعد از شوهر دیگر (آن ختم می شود)
لذا محمول نمودنِ این آیتِ کریمه "اَوْ
تَسْرِيْحٌ بِاِحْسَانٍ" بر فائده جدیده ضروری
است۔ فائده این است که بعد از
گذشتنِ عدّت دو طلاق بائن واقع
می شود، و این که غرض از این آیت
بیان نمودنِ عدد طلاقی است که موجب
حرمتِ غلیظه می گردد ونیز بیان کردن
منسوخیت جواز طلاق بی شمار است که
قبلاً رائج بود، پس اگر مراد از "اَوْ تَسْرِيْحٌ
بِاِحْسَانٍ" طلاق سوم باشد این
معلوم نمی شود که طلاقِ ثلاثه موجبِ
حرمت است، زیرا اگر باین آیت
"اَوْ تَسْرِيْحٌ بِاِحْسَانٍ" اکتفا کرده می شد
ازین آن طلاق بائن که موجب حرمت
غلیظه است (مگر بعد از زوجِ ثانی)
معلوم نمی شد بلکه این حرمت صرف
از آیت فَاِنْ طَلَّقَهَا الخ معلوم می شود

فوجب ان لایکون معنی قوله "اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" الثالثة ولو کان قوله "اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" بمعنی الثالثة کان قوله عقیب ذلك "فَاِنْ طَلَّقَهَا" الرابعة لان الفاء للتعقیب وقد اقتضی طلاقاً مستقبلاً بعد ما تقدم ذکره فثبت بذلك ان قوله تعالیٰ "اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" هو ترکها حتی تنقضی عدتها

پس لازم است که از آیت "اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" طلاق سوم مراد گرفته نشود ورنه باید مراد از "فَاِنْ طَلَّقَهَا" طلاق چهارم گرفته شود، چونکه فاء برای تعقیب می آید لذا ایجاب می کند یک طلاق آینده را که بعد از طلاق سابق باشد، پس ازین معلوم شد که مفهوم "اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" این است که بعد از دو طلاق زن را بدون رجوع گذاشته شود تا که عدّتِ آن بگذرد۔

آنچه علامه قرطبی در ذیلِ این آیتِ کریمه گفته است، بسیار عمیق و مطابق واقعی است، حاصلِ آن اینکه آیتِ کریمه حرمتِ رابیان می کند که بعد از سه طلاق پیدا می شود، (آن حرمت بطوری است) که تا زن با کسی دیگر نکاح کرده هم بستری نکند به شوهر اول خود حلال نمی گردد یعنی پیش از سه طلاق راه حلال بودن به شوهر اول باقی است لیکن بعد از سه طلاق حرمت (مغلظه) جای آن را می گیرد (که بدون حلاله تمام راه ها مسدود میگردد)

کسانیکه "اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" را به طلاق سوم محمول کرده اند علامه قرطبی به آنها انتقاد شدید نموده آنها را رد کرده است۔

وراجع به "اَوْتَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" گفته است که ازین آیت طلاقِ مراد گرفته شود که عدت بگذرد و درمیانِ آن رجوع نکند تاکه طلاق بائن واقع شده نکاح از بین برود۔
و اگر از این آیت "اَوْتَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ" طلاق سوم مراد گرفته شود پس باید که از آیت "فَاِنْ طَلَّقَهَا" طلاق چهارم مراد باشد، چونکه در اول این فای تعقیب است و مفهوم فای تعقیب این است که بعد از طلاقِ مذکور یک طلاق دیگر می آید ۔ و دیگر اینکه غرض از آیت کریمه "فَاِنْ طَلَّقَهَا" سلب نظام جاهلیت و بیان نظام طلاق اسلامی است، چون قبلاً ذکر شد که در دورِ جاهلیت طلاق راکدام عدد مخصوص نبود، بلکه زوج طلاق بی حساب می داد و باز رجوع می کرد ۔ آیتِ کریمه واضح ساخت که تا دو طلاق شوهر رجوع کردن می تواند، امّا بعد از طلاق سوم رجوع دیگر صورت ندارد، چونکه بعد از سه طلاق حرمتِ مغلّظه آید، پس رجوع ممکن نیست ۔ کسانیکه از دادن سه طلاق دریک مجلس ویا در مجالسِ متعدد انکار می کنند (و می گویند که سه طلاق یکجا واقع نمی شود) حجّت شان این است که خدا بندگانِ خود را به یک طرز خاص از طلاق حکم داده است که آن طریق خاص این است:

الف ۔ در طهر طلاق داده شود۔
ب ۔ در یک طهر فقط یک طلاق داده شود ۔
ج از یک طلاق زیاده داده نشود ۔

لذا اگر کسی بخلاف حکم خداوندی اقدام می کند که درحالتِ حیض طلاق می دهد یا دریک طهر ازیک طلاق زیاده می دهد آن طلاق واقع نمی شود، زیراکه بخلاف حکم شارع عمل کرده است، چنانچه شخصی کسی دیگررا وکیل مقرر کند که زن اورا طلاق جائز بدهد، وکیل بخلاف حکم مؤکل خود طلاق حرام بدہد معتبرنیست، زیراکہ بخلاف اذن موکل است پس در حق مؤکل تمام نمی شود۔ بعض مردمان این اعتراض را به بسیار زور و شور تقدیم کرده اند، لیکن اگر به نظرِ عمیق دیده شود غیر از یک مغالطہ دیگر چیزی نیست۔

امام ابوجعفر طحاوی (درشرح معانی الآثار) این اعتراض را بسیار جوابِ مسکت ومحکم داده است که می گوید :۔

" این حکم خداوندی را مانند وکالت ها نباید فهمید، چون وکلاء هرچه می کنند برای مؤکلین خود می کنند پس از آنها واقع می شود، لذا اگر طبق امر مؤکل های خود کار کنند نافذ شمرده می شود ورنہ نے، لیکن بندگان درطلاق برای خود تصرف می کنند، نه برای خدا ونه برای کسی دیگر، پس ازواج نه نائب خدا اند ونه نائب کسی دیگر پس معلوم شد که این قیاس غلط است" (ج ۲ ص۵۵ طبع مصر)

خلاف شرع بودن چیزی مستلزم نمی شود عدم ترتّب حکم آن را

۱ ۔ ما می بینیم بعض اعمال هست که آن را خدای متعال

منع نموده به لفظِ "منکر" د "زور" خوانده است (باز هم حکم آن مرتب می شود) مانند "ظهار" که در قرآن مقدس آن را صراحتاً ناجائز و حرام قرار داده شده لیکن با آن هم اگر کسی زنِ خود را ظهار کند (اگوید که تو بر من مثل ظهر و پشت مادر هستی د امثال این) حکم شرعی بران مرتب می شود که قبل از ادای کفاره به زن خود قربت کردن نمی تواند، چونکه برایش تا ادای کفاره حرام می گردد. همچنان اگر در یک مجلس سه طلاق داده شود یا در حالتِ حیض طلاق داده شود، اگرچه این منکر و ممنوع است لیکن باز هم ضرور بالضرور طلاق واقع می شود -

۲ - حدیثِ حضرت عبدالله بن عمرؓ در بخاری و مسلم و دیگر تمام کتب حدیث مشهور است که مذکور زنِ خود را در حالتِ حیض طلاق داد و بعداً این واقعهٔ طلاق را به پدر بزرگوار خود حضرت عمرؓ ذکر کرد، حضرت عمرؓ رفته در خدمتِ رسول الله صلی الله علیه وسلم این واقعه را عرض کرد، جناب نبی کریم صلی الله علیه وسلم فرمودند که برو پسرِ خود را بگو که زن خود را رجوع کند و اگر طلاق دادن می خواسته باشد در حالتِ طهر طلاق بدهد -

اکنون خود شما فکر کنید که طلاق دادن در حالتِ حیض شرعاً ممنوع و حرام است باز هم پیغمبر اسلام صلی الله علیه وسلم حکم کردند که طلاق واقع شده است ولی باید رجوع کند -

آنان که از وقوع طلاق در حالتِ حیض منکر اند می گویند که در واقعهٔ عبدالله بن عمرؓ طلاق واقع نشده بود (لذا استدلال به آن درست نیست) لیکن (این خیال بالکل غلط است) زیرا در صحیحین

و دیگر کتب حدیث بسیار الفاظ و عبارات واضح موجود است که دلالت می کند بر وقوع طلاق ، نیز حکم نمودن به رجوع در تمام کتب حدیث بوضاحتِ کامل موجود است ، این یک امر ظاهر است که مفهوم رجوع (در بحث طلاق) همان رجوع هست که بعد از طلاق باشد ورنه ذکر رجوع لغو و بی معنی می گردد۔

در صحیح مسلم ج ۱ ص۴۷۶ از طریق زهری از عبدالله بن عمر رض این الفاظ منقول است :-

فراجعتُها وحُسِبَت لها التطليقة التي طلّقتها	پس من رجوع کردم زن خود را (زیرا اعتبار) و شمار کرده شد همان طلاق را که من داده بودم (در حالتِ حیض)

روایات که دلالت می کند بر اعتبار کردن طلاق حالت حیض (از ابن عمر) در صحیحین بدیگر اسلوب ذکر کرده شده است۔ چنانچه در صحیح مسلم ج ۱ ص۴۷۶ یونس بن جبیر می گوید که من شنیدم از عبدالله بن عمر رض که می گفت : من طلاق دادم زنِ خود را در حالتِ حیض، حضرت عمر رض (پدرم) رفته واقعه را بخدمت رسول الله صلی الله علیه وسلم عرض کرد آنحضرت صلی الله علیه وسلم پدرم را ارشاد فرمود که پسر را حکم کن که دوباره رجوع کند، بعد از پاک شدن اگر می خواسته باشد در حالتِ طهر طلاق بدهد۔

یونس بن جبیر می گوید من از ابن عمر رضی الله عنه پرسیدم که آن طلاق (حالت حیض) شمار کرده می شود یا نه ؟ ابن عمر رض جواب داد که از شمار کردنِ آن طلاق چه چیز مانع است ؟ اگر کسی عاجز گردد

از رجوع کردن و کارِ حماقت را انجام بدهد آیا احکام شرع را معطل کرده می شود ؟ لفظ حدیث مبارک این است :-

قال قلتُ لابن عمر افتحسب بها؟ فقال ما یمنعه ارأیت ان عجز او استحمق ۔ (ج ۱ ص۴۷۷)

یونس بن جبیر می گوید که از ابن عمر پرسیدم که آیا آن طلاق شمرده می شود ؟ گفت چه مانع ست که اعتبار کرده نشود، خودت بگو که اگر یک نفر عاجز یا احمق شود (آیا احکام شرع را بواسطہ آن معطّل کرده می شود ؟)

غیر مقلدین و منکرینِ حدیث می گویند که در یک مجلس سه طلاق دادن و نیز در یک جمله سه طلاق را ادا کردن حرام ست زیرا طریقۂ مشروع طلاق در قرآن مقدس این است که در یک طهر یک طلاق داده شود یا دو طلاق ، امّا طلاق را یک جا دادن شرعًا ناجائز است ۔

چونکه نزد غیر مقلّدینِ و منکرینِ حدیث جمع نمودنِ سه طلاق یکجا ممنوع و حرام است لہٰذا سه طلاق واقع نمی شود اما نزد ائمۂ دیگر سه طلاق لازمًا واقع می شود اگرچه در یک مجلس داده شود ۔

این مغالطۂ غیر مقلّدین و منکرین حدیث را (چنانچه در سابق ذکر شد) امام طحاوی در "شرحِ معانی الآثار" به این طور جواب داده است که ظهار را در قرآن مقدس بلفظِ " مُنْكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُوْرًا " خوانده شده است یعنی حرام قرار داده شده است لیکن باز هم

به آن حکم شرعی را مرتب نموده کفاره را لازم قرار داده شده است، اگر چه دلیلِ علامه طحاوی بسیار ظاهر و واضح و مسکتِ خصم است مگر باز هم اینها به فسادِ خود محکم بوده همان مغالطه را مکرراً ذکر می کنند -

جوابِ یک اعتراض : بلی کسی می تواند گفت که ازین آیت قرآن مقدس که "فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ" (زنان را طلاق بدهید در وقت عدّت شان) معلوم می شود که در طلاق این ضروری است که در طهر داده شود که دران جماع نباشد تا که بحکم قرآنی عمل شود (پس هر چه که خلافِ این حکمِ قرآنی باشد طلاق شمرده نمی شود، لذا طلاق در حالتِ حیض غیر معتبر است که واقع نمی شود) - جواب این است که بلی طلاق در طهری باید بود که دران جماع نباشد تا که بحکم قرآنی عمل شود، لاکن اگر کسی از حکم قرآن مقدس خلاف ورزی نموده در حالتِ حیض طلاق دهد یا از یک طلاق زیاده دهد اگر چه آن شخص از ترکِ عمل بالقرآن مجرم و گناهگار شمرده می شود لیکن طلاق لازماً واقع می شود، نه اینکه طلاق واقع نمی شود تا که او را خود مختار گذاشته شود و هر گاه بخواهد بطورِ ناجائز طلاق بدهد و طلاق او را غیر موثر قرار داده شود، این مذکوره بالکل غلط بلکه همرای شریعتِ مقدسه یک قسم مذاق و مسخره است -

(مکرراً یاد میدهیم که) حضرت عبدالله بن عمرؓ زوجهٔ خود را در حالتِ حیض طلاق داد هر گاه رسول الله صلی الله علیه وسلم را این قضیه معلوم شد بسیار ناراض شدند، چونکه موصوف بخلاف طرز لین

طلاق داده بود لذا عبداللہ بن عمرؓ را حکم کردند برجوع نمودن، این بالکل ظاہر است کہ بدون وقوع طلاق برجوع حکم نمیکردند۔ ازین معلوم شد کہ طلاق ناپسندیدہ (و خلاف شرع را) نیز طلاق شمردہ می شود۔ امام طحاوی این نکتہ را بہ بسیار بوضاحتِ کامل بیان کردہ است۔

ثبوت وقوع طلاق ثلاثہ یک جا از حدیثِ نبوی صلی اللہ علیہ وسلم

بعد از قرآن مقدس ما کہ حدیثِ نبوی صلی اللہ علیہ وسلم را مطالعہ میکنیم از ان نیز معلوم میشود کہ طلاق در یک کلمہ یعنی یکجا واقع می شود۔ (چنانچہ) امام بخاری در کتابِ خود "الجامع الصحیح" در زیر این عنوان "باب من اجاز الطلاق الثلاث" بعد از ذکر واقعۂ لعانِ عویمر عجلانی این الفاظ حدیث را روایت کردہ است :-

قال عویمر کذبت علیها یا رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ان امسکتها فطلقها ثلاثا قبل ان یأمره رسول الله صلی الله علیه وسلم، قال ابن شهاب فکانت تلك سنة المتلاعنين (ج ۲ ص ۷۹۱)

عویمر عجلانی در خدمتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عرض کرد کہ اے رسول خدا اگر من این (زن خود) را دوبارہ معطل کنم گویا کہ من دروغ گفتہ باشم، بعدًا قبل از امر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم (در ہمان مجلس) زنِ خود را طلاق داد۔ ابن زہری می گوید کہ ہمین است طریقہ درمیان زن و شوہر لعان کنندہ۔

(شما خود تان قضاوت کنید کہ) عویمر عجلانی در حضورِ نبی علیہ الصلاۃ والسلام زنِ خود را سہ طلاق می دھد و آنحضرت علیہ السلام

اعتراض نمی کند که چرا در یک کلمه و در یک مجلس زنِ خود را سه طلاق دادی؟ اگر جمع نمودنِ سه طلاق در یک جا منکر می بود لازماً رسول الله صلی الله علیه وسلم آن صحابی را منع می کرد۔ (پس ما را کجا میرسد که سه طلاق را یکجا ممنوع قرار داده مردم را در حرام مبتلا کنیم؟)

در ینجا کسی میتواند گفت که وقتی که لعان شد پس طلاق را چه ضرورت است؟ بلکه طلاق بی فائده است

جواب این است که ابن شهاب زهری در حقیقت همین سوال را جواب داده است که بعد از همان طلاق در میانِ زوجین تفریق واقع شد۔ (زیرا) صرف به لعان تفریق واقع نمی شود بلکه برای انقطاعِ زوجیت تفریقِ قاضی یا طلاق دادنِ شوهر لازمی است۔

امام بخاری رحمه در همان باب فوق الذکر روایتِ که در بارۂ زن رفاعۂ قرظی مشهور ست آنرا نیز آورده است، روایت این است :-

قالت یا رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ان رفاعة طلقنی فبتّ طلاقی وانّی نکحتُ بعده عبدالرحمٰن بن الزبیر (ج ۲ ص ۷۹۱)

"زنِ رفاعه گفت رفاعه مرا طلاق داده است ولی طلاق مبتوتہ[1] داده است ومن بعداً همراه عبدالرحمٰن بن زبیر نکاح کردم"۔

حافظ ابن حجر عسقلانی لفظ "فبتّ طلاقی" را تشریح نموده می گوید :-

وشاهد الترجمة منه قولها فبتّ طلاقی فانه ظاهر فی

گواه ومناسبتِ این حدیث با ترجمۃ الباب قول همان زن است

---

[1] طلاق بتّہ دو احتمال دارد یکی بائن خفیفہ دوم بائن مغلظہ

انه قال لها انت طالق البتة، ویحتمل ان یکون المراد انه طلقها طلاقاً حصل به قطع عصمتها منه وهو اعمّ من ان طلقها ثلاثاً مجموعة او متفرقة و یؤیّد الثانی انه سیأتی فی "کتاب الادب" من وجه آخر انها قالت طلّقنی آخر ثلاث تطلیقات و هذا یرجّح بان المراد بالترجمة بیان من أجاز الطلاق الثلاث -

(فتح الباری ج۹ ص۳۰۱)

که "فبتّ طلاقی" یعنی مرا طلاقِ بائن داده است، چون ظاهر کلامش این است که او را گفته است که "انت طالق البتة" واحتمال نیز دارد که مرادش این باشد که زوج او را طلاقی داده است که معصومیتش از طرف آن زوج منقطع شده است واین عام است که سه طلاق مجموعةً باشد یا جدا جدا تائید احتمال دوم ازین جا ثابت میشود که در کتاب الادب عنقریب خواهد آمد که آن زن گفت شوهرم مرا سه طلاق داده است، ازین احتمال راجح این معلوم می شود که غرض از ترجمه ابراز نظر کسی ست که سه طلاق را جائز قرار میدهد -

۳ - عن عائشة ان رجلاً طلق امرأته ثلاثاً فتزوّجت فطلق فسئل النبی صلی الله علیه وسلم أتحلّ للأوّل؟ قال لا، حتی یذوق عسیلتها کما ذاق الاول - ج ۲ ص۷۹۱

از حضرت عائشہؓ روایت است که یک شخص زنِ خود را سه طلاق داد، آن زن با دیگر کس ازدواج کرد آن هم وی را طلاق داد، از نبی صلی الله علیه وسلم پرسیده شد که آن زن به شوهر اولش حلال است؟ فرمودند که نی، تا که شوهر دوم از شهدِ آن نه چشد چنان که شوهر اول چشیده بود." (یعنی تا هم بستری نه کنند)

امام بخاری این سه احادیث را دلیل برین آورده است
که سه طلاق یک جا واقع می شود

بعضی مردم راجع به این حدیث اعتراض کرده اند که این حدیث
(عائشہ) ہم دربارۂ زن رفاعۂ قرظی است (کدام دلیل دیگر نیست)
لیکن این اعتراضِ ایشان غلط است (چنانچہ) حافظ ابن حجر میفرماید

فالواضح من سياقه انها
قصة اخرى وان كلا من
رفاعة القرظي ورفاعة
النضري وقع له مع زوجة
له طلاق فتزوج كلاً منهما
عبد الرحمن بن الزبير
فطلقها قبل ان يمسها
فالحكم في قصتهما متحد
مع تغاير الاشخاص وبهذا
يتبين خطأ من وحد بينهما
ظنا منه ان رفاعة بن
سموأل هو رفاعة بن
وهب ج ۹ ص ۳۸۴

واضح از سوقِ این حدیث این است
که این واقعه دیگر است، اگرچه هر یکی
از رفاعه قرظی و رفاعه نضری را با زن
خود واقعۂ سه طلاق پیش آمده بود که
عبد الرحمٰن بن زبیر با هر دو زن نکاح کرد
مگر پیش از صحبت طلاق داد پس حکم
در هر دو واقعه یکی است اگرچه اشخاص
مختلف بود پس به این بیان غلطی
آنان معلوم شد که این دو حدیث را
راجع به یک واقعه فهمیده اند بگمان
این که رفاعه بن سموأل و رفاعه بن
بن وهب یکی است۔

احادیث که غیر مقلدین و منکرین حدیث بران استدلال میکنند

درین مقام سه حدیث است که غیر مقلدین و منکرین حدیث بران

استدلال می کنند، غیر مقلدین در استدلالِ خود حق بجانب اند
که اینها خود را غیر مقلد می گویند و به مردم این را اظهار میدارند
که اینها مقلّدِ کسی نیستند، حالانکه در حقیقت (اینها نیز مقلّد اند
زیرا کسی را از تقلید چاره نیست، (البته فرق این است که)
ما (گروه مقلّدین) ائمه اربعه امام ابوحنیفه، امام مالک،
امام شافعی، امام احمد بن حنبل رحمهم الله را تقلید می کنیم، آن هم وقتی
که در نصوص متعارضه از خود چیزی فیصله کردن نتوانیم. پس
بنا برین حسنِ ظن که ایشان در علم و فضل و زهد و تقوی و قوة اجتهاد
و در مرتبه قرب الی الله از ما فائق و بالاتر اند، نیز علوم صحابه کرام
رضی الله عنهم را در مسائل اجتهادی خود منعکس نموده قلوب خود را با زنگ
آنها منوّر کرده بودند لذا از ان ها تقلید می کنیم۔
امّا حضرات غیر مقلّدین در حقیقت مقلّدِ اهواء و خواهشاتِ
خود اند که هر جا یک قول مطابق اهواء شان را بیابند فوراً آنرا مستند
و مقلّدِ خود قرار میدهند، با آن هم خود را غیر مقلّد معرفی مینمایند۔
(چنانچه) در مسائل اختلافی خود را بکلی پیرو و مقلّدِ امام بخاری ظاهر
می کنند و مفکورهٔ آن بالعینه مفکورهٔ خود قرار می دهند۔
لیکن در مسئله طلاقِ ثلاثه یک جا که امام بخاری با دیگر جمهورِ امّت
متفق هست و از عقیدهٔ جمهور اهل سنّت یک سر مو تجاوز نه کرده هست
حتی که در "صحیح" خود "باب من اجاز الطلاق الثلاث" را عنوان قرار داده
مفکوره و نظریهٔ جمهور مسلمانان را تصدیق و تائید نموده همان رائی ما
ابراز داشته است که مذهب جمهور صحابه و تابعین است۔ این چالاکان

در مسئله طلاق ثلاثه فوراً رُخ به جانب حافظ ابن تیمیه و حافظ ابن قیم کردند و خود را مقلدِ آن دو بزرگ ظاهر نمودند و به همان احادیث که آنها استدلال کرده بودند این ها نیز آنرا مستدل و مستندِ خود گردانیدند۔

چنانچه از دارالافتاء غیر مقلدین راجع به سه طلاق هر فتوای که صادر می شود همان احادیث مستدلّ آن دو بزرگ تحریر میشود۔

لیکن روش منکرینِ حدیث عجیب و غریب است که با وجود انکار حدیث باز از ان روایات استدلال می کنند، حالانکه اینها احادیثِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را بکلی مصدر احکام شرع تسلیم ندارند۔ چونکہ نزد آنها مجموعۂ احادیثِ نبوی یک دسیسۂ عجمی است و بس بلکه در مقابل سنت پیغمبر علیہ السلام تحقیقات و مفکورۂ مصنفینِ اروپا را اہمیت میدهند۔ لذا کجای که ضرورت شود احکام و قوانینِ اسلام را از تصنیفاتِ ملحدین و دشمنانِ دین اخذ می کنند و می کوشند که در ضوء نظریۂ آنها اصولِ اسلام را درک کنند۔ حاصل آنکہ موافقۂ اعداء اسلام را سعادتِ خود تصوّر می کنند۔ با این همه اگر چیزی حدیث طبق مطلبشان بدست آید راجع به آن ضرور بحث و تحقیق را آغاز می کنند تا که بشکل اعتراض جذبۂ بغض خود را کم کنند۔ علی الخصوص آن احادیث که سلفِ امّت دران بحث نموده از ان احکام استنباط کرده باشند، لازماً آن احادیث را موردِ بحث و تحقیق خود قرار میدهند تا مردم را فریب بدهند که این ها نیز راجع به احادیثِ نبوی حق بحث و استدلال را دارند، حالانکه این بالکل خدع است

وقتیکه احادیث را مصدر احکام شرع قرار نه میدهند باز چطور سعی لاحاصل نموده از ان استدلال می کنند !

اکنون آن احادیث را که انتظار داشتید بشنوید۔ درین باره یک حدیث از "صحیح مسلم" نقل می کنیم که آن به سه طرق مذکور است و یک حدیث از مسند احمد۔

روایات صحیح مسلم

۱ ۔ عن ابن طاؤس عن ابیه عن ابن عباس قال کان الطلاق علی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم وابی بکر وسنتین من خلافة عمر طلاق الثلاث واحدة فقال عمر بن الخطاب ان الناس قد استعجلوا فی امر کانت لهم اناة فلو امضیناه علیهم فامضاه علیهم ۔
(صحیح مسلم ج ۱ ص ۴۷۷)

ابن طاؤس از پدر خود و او از ابن عباس رض روایت می کنند که ابن عباس رض گفت که در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم و عهد ابوبکر رض و دو سال خلافت عمر رض سه طلاق یک شمرده می شد، حضرت عمر رض گفت در معامله که مردم صبر و سکون ضروری بود از عجلت کار می گیرند اگر سه طلاق را برایشان نافذ کنم چقدر خوب خواهد بود، چنانچه بالآخر سه طلاق را نافذ کرد ۔

۲ ۔ قال ابن جریج اخبرنی ابن طاؤس عن ابیه ان ابا الصهباء قال لابن عباس أتعلم

روایت دیگر ابن طاؤس از پدرش از ابوصهباء این است که ابوصهباء ابن عباس رض را گفت آیا شما میدانید

انما كانت الثلاث تجعل واحدة على عهد النبي صلى الله عليه وسلم وابي بكر وثلاثا من امارة عمر ؟ فقال ابن عباس نعم (مسلم ج۱ ص۴۷۸)	که در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم وعهد ابوبکر رض وسه سال خلافت عمر رض سه طلاق یک شمرده می شد؟ ابن عباس رض گفت بلی ۔
۳ - عن طاؤس ان ابا الصهباء قال لابن عباس هات من هناتك الم يكن الطلاق الثلاث على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وابي بكر واحدة؟ فقال قد كان ذلك فلما كان في عهد عمر رض تتابع الناس في الطلاق فاجازه عليهم (صحيح مسلم ج ۱ ص۴۷۸)	از طاؤس روایت است که ابوصهبا ابن عباس را گفت پیش کن همان سخن های عجیب وغریب (در مقابل اعتراض خود) را، آیا در عصر رسول الله صلی الله علیه وسلم وعصر ابوبکر رض سه طلاق را یک شمرده نمی شد؟ وی گفت بلی همچنین بود، لیکن در خلافت عمر رض چون مردم پی در پی طلاق دادن گرفتند پس حضرت عمر رض سه طلاق را بر شان نافذ کرد

ابو عبدالله حاکم در "مستدرک" روایت عبدالله بن مؤمل را به این طور نقل کرده است :-

قال لابن عباس ؟ أتعلم ان الثلاث كن يرددن على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم الى الواحدة؟ قال نعم الخ	ابوالصهبا از ابن عباس رض پرسید که آیا میدانی که در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم سه طلاق را یک شمرده میشد؟ گفت بلی میدانم۔

لفظ کنّ یرددن را حاکم در "مستدرک" از عبداللہ بن مؤمل روایت کردہ است البتہ این باطلش واضح است کہ عبداللہ بن مؤمل را ابن معین ابوحاتم و ابن عدی ضعیف قرار دادہ اند، و امام ابوداؤد وی را منکرالحدیث گفتہ است، قطع نظر ازینکہ درین سند انقطاع نیز است دیگر اینکہ اگر حاکم شیعہ نمی بود این لفظ را هرگز نقل نمی کرد (الاشفاق علی احکام الطلاق ص۴۵)

(جواب از روایت عبداللہ بن مؤمل را ملاحظہ کردید اکنون جواب روایت عبداللہ بن عباس رض را ملاحظہ کنید)

جواب از روایتِ عبداللہ بن عباس رض

درحقیقت یک روایت است کہ بہ طرق مختلف آوردہ شدہ است، از ہمہ پیشتر باید ما مسلک و مفکورۂ راوی را معلوم کنیم کہ درین بارہ چہ رأی دارد؟ تقریباً بحدّ تواتر رسیدہ است کہ عبداللہ بن عباس رض سہ طلاق را یکجا سہ طلاق قرار میدادند (نہ کہ یک طلاق) این رأی و مسلک ابن عباس رض را از وی عطاء بن ابی رباح و عمرو بن دینار و سعید بن جبیر و مجاہد بلکہ طاؤس نیز روایت کردہ است ۔ واگر از کدام صحابی بخلاف رأی وی روایت منقول باشد آن قابلِ رد است، (زیرا) از ائمۂ جرح و تعدیل یحیی بن معین، یحیٰ بن سعید القطان، احمد بن حنبل و علی بن المدینی ہمین طور فیصلہ کردہ اند۔ ابن رجب حنبلی در شرح "علل ترمذی" این فیصلہ را بہ بسیار بسط ذکر کردہ است ۔ ثانیاً این نیز قابلِ توجہ است

که طاؤس در نقلِ این روایت (که سه طلاق را یک شمرده می شد) منفرد است، پس شذوذاتِ آن قابلِ عمل نیست. نیز ابن طاؤس که این روایت را از والدِ خود نقل می کند متهم به کذب است چنانچه در تخریج کرابیسی مذکور است. دیگر اینکه درمیان ابوالصهباء وطاؤس انقطاع است. چنانچه از لفظ "قال" معلوم میشود در صحیح مسلم بعض احادیث منقطعه نیز می باشد. حضرت انورشاه رحمه الله یک جا نوشته اند که در صحیح مسلم بعض حدیث حسن لذاته نیز وجود دارد، پس صحیح بودنِ کتابِ مسلم به اعتبارِ اکثر واغلب است نه که هر حدیثِ آن صحیح ومتصل باشد.

این را نیز ملحوظ باید داشت که اگر ابوالصهباء همان مولیٰ ابن عباس است طبق فرمودهٔ امام جرح وتعدیل امام نسائی آن ضعیف است، واگر کسی دیگر است آن مجهول است. وهرگاه که این حدیث خلاف اطلاق قرآن مقدس وخلاف احادیثِ صحیحه است پس به این روایتِ ضعیف ومنقطع عمل چطور ممکن است وچطور قبول کرده شود؟

یک قرینهٔ دیگر به عدم صحتِ این حدیث این است که مثل عبدالله بن عباس صحابهٔ جلیل القدر که به لقبِ "حبر الامة" خوانده می شود ورسول اکرم علیه الصلوٰة والسلام در حق آن دعا دعا کردند که "اللهم علمه الکتاب والحکمة" غلام آزاد کردهٔ آن چطور خطاب کرده میگوید که "هات من هناتك" وعبدالله بن عباس این جمله را هضم می کند وهیچ جواب نمیدهد؟

و یا این فهمیده شود که سائل را قبلاً معلوم بود که از عبدالله بن عباس رض یک امر و فتوای شاذ نقل کرده می شود پس دربارهٔ آن سوال می کند لیکن شذوذات عبدالله بن عباس رض را جمهور امت مفتیٰ به و معمول به قرار نه داده اند۔

در فهم قرآن مقدس واتباع نبوی صلی الله علیه وسلم هیچ کس باصحابهٔ کرام رضی الله تعالیٰ عنهم مقابله کردن نمی تواند و هرگاه عمر فاروق رض با جمهور صحابه اجماع کردند که از سه طلاق دادن سه طلاق یک جا واقع می شود پس مفهوم این حدیث (اگر صحیح باشد) بجز این دیگر چه خواهد بود که حضرت عمر فاروق رض و دیگر صحابه کرام درین حکم اختلافی رسول الله صلی الله علیه وسلم را حکم قرار نه دادند بلکه رائی و فیصلهٔ خود را بر فیصلهٔ رسول الله صلی الله علیه وسلم مسلط کردند ؟ کلاّ وحاشا که چنین کرده باشند۔

این سخن هم نهایت غلط و پوچ است که حضرت عمر رض سیاستهٔ سه طلاق را یک جا سه قرار داد، آیا سیاست را بر شریعت ترجیح داده میشود (خصوصاً از عمر فاروق رض که مصداق کان وقافاً عند کتاب الله بود این توقع کرده میشود)

بعد از تمام امور فوق الذکر اگر ما بخواهیم که مراد حدیث را درک کنیم و به فهم آن کوشش کنیم امور مندرجهٔ ذیل در فهم می آید:-

در حدیث که گفته شده است "کان الطلاق علی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم الخ یا المریکن الطلاق الثلاث الخ" اگر الف لام را به استغراق حمل نموده مطلق طلاق مراد گرفته شود واین دانسته شود که هر نوع طلاق را یک شمار میکردند

این هرگز درست نیست ، زیرا اگر سه طلاق داده شود در طهر به این طور که بعد از هر طهر یک طلاق بدهد و باز این را هم یک طلاق شمرده شود بالاتفاق درست نیست ، نه قبل از انحصار عدد طلاق در ثلاثه جائز بود و نه بعد از ان ، چونکه قبل از نزول آیت "اَلطَّلَاقُ مَرَّتٰنِ" مردم طلاق های بی شماری دادند و باز رجوع می کردند ، پس حکم نازل شد که فقط بعد از دو طلاق رجوع را اجازت هست وبس . بعد از طلاقِ سوم رجوع را هیچ گنجایش نیست بلکه حلالۂ شرعی لازم است ، تا حلالۂ شرعی نشود زن به شوهر اول خود هرگز حلال نمی شود .

این بالکل بدیهی است که بعد از نزول آیتِ کریمه سه طلاق را یک طلاق چگونه شمار کرده میشود ، لذا از سه طلاق آن سه مراد گرفته شود که به یک کلمه سه طلاق داده شود و یا که به سه کلمه ، نه آن سه طلاق که در سه طهر داده شود .

(صورتهای محتمله اینجا چهار است) (۱) مدخول بها (زن را که شوهر با او صحبت کرده است) را سه طلاق داده شود ، یا (۲) غیر مدخول بها را (۳) باز به سه کلمه یکی بعد دیگری داده شود ، یا (۴) به یک کلمه . واگر مطلقه غیر مدخول بها باشد و به سه کلمه یکی بعد دیگر داده شود درین صورت طلاق اول واقع می شود و دوم وسوم به سبب محل نه بودن لغو و بی کار میگردد ، واگر مطلقه مدخول بها باشد و به سه کلمه طلاق داده شود ولی به نیت تاکید ، درین صورت قولِ شوهر را دیانةً قبول کرده می شود (و اگر نیت تاکید نباشد سه طلاق یک جا واقع می شود چنانکه

سہ را بہ یک کلمہ ادا کند) مسئلۂ فرق بین دیانت و قضاء در کتب فقہ تفصیلاً مذکور است ، لذا از فقہاء کرام پرسیدہ شود کہ آنہا اہلیت فہم این مسئلہ را دارند۔

در حضورِ نبی علیہ السلام اگر کسی سہ طلاق می کرد بہ سہ کلمہ و میگفت کہ من از دوم وسوم تاکید را ارادہ نمودہ ام فوراً بہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بذریعۂ وحی معلوم می شد کہ راست می گوید یا غلط، لذا کسی در نزد وی غلط گوئی کردن نمی توانست و نہ دروغ گفتن می توانست چون سلسلۂ وحی جاری بود و غلطی و دروغ آن شخص را بزودی اظہار میکرد۔ مگر بعد از تشریف بُردن سرورِ کائنات از دنیا سلسلۂ وحی منقطع شد پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ نیتِ تاکید را از مردم قبول نہ کرد بلکہ ظاہر الفاظِ طلاق را اعتبار کرد، لذا اگر لفظِ طلاق را سہ بار استعمال کردہ میشد لازماً سہ طلاق مرادمی گرفت بلی در عصرِ صدّیقِ اکبر رض ہم سلسلۂ وحی منقطع بود لیکن دورِ خلافتِ آن چون بسیار کم بود لذا در عصرِ آن چنین واقعہ (سہ طلاق) ممکن ہست کہ پیش نیامدہ باشد، و یا پیش آمدہ باشد ولی از نگاہ صلاح و تقویٰ گفتۂ شوہر را دربارۂ تاکید اعتبار کردہ باشند، بہ ہر صورت درین بارہ قانونِ کلی وضع نہ شد، بلکہ این خوش بختی عصرِ فاروقی بود کہ لبسا احکامِ شرع را صورتِ قانونی دادہ شد، و برای امتِ مسلمہ ضوابط و موادِ قانونی وضع کردہ شد۔ این قانونِ قضاء نیز درھمان عصرِ فاروقی وضع شد کہ از نگاہِ شرع ظاہر را اعتبار خواھد بود و دار و مدار احکام قضاء بنا بر ظاہر است (نہ بر نیّات و باطن) راجع بہ این دعویٰ اعتبارِ

ظاہر در زمانِ حضرت عمرؓ بسبب انقطاع وحی در بخاری شریف چنین است :-

قال سمعتُ عمر بن الخطّاب یقول انّ اناسًا کانوا یؤخذون بالوحی فی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و أن الوحی قد انقطع و انما نأخذکم الآن بماظھر لنا من اعمالکم فمن اظھر لنا خیرًا أمناہ وقرّبناہ ولیس الینا من سریرتہ شیٔ ، اللہ محاسبہ فی سریرتہ ومن اظھر لنا سوءًا لم نأمنہ ولم نصدّقہ وان قال انّ سریرتہ حسنۃ۔

{ صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۶۰ کتاب الشہادات }

عبد اللہ بن مسعودؓ گفت من شنیدم عمر بن خطاب را کہ می گفت " در زمانِ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام مردمان مجرم را مؤاخذہ کردہ می شد بذریعہ وحی (یعنی بذریعۂ وحی نیتِ آنھا معلوم می شد) اکنون وحی منقطع شدہ است ، لذا ما شما را گرفت می کنیم بہ آن اعمال کہ از شما ظاہرًا دیدہ میشود ، پس کسیکہ از وعملِ خیر ظاہر شود آن را امن می دہیم و با خود قریب میسازیم و بہ باطنِ آن کار نداریم بلکہ راجع بہ باطنِ آن خدا خودش محاسبہ خواہد کرد و کسیکہ از وی بدی ظاہر شود نہ آنرا امن می دھیم و نہ بہ گفتۂ وی تصدیق می کنیم اگرچہ دعوی کند کہ باطنِ من خوب و راست است ۔

اگرچہ این فرمانِ حضرت عمرؓ مربوط بہ شہادت وقضا و بسیاری از احکام دیگر است ، لیکن طلاق وغیرہ نیز لازمًا دراین شامل است۔ این اعلان از دربار فاروقی کہ در عصرِ مسعود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نظر بہ حکم وحی مردم را محاکمہ کردہ می شد ، چونکہ اکنون وحی منقطع شدہ است لذا صرف ظاہر را اعتبار کردہ می شود ، بسیار یک اعلانِ ہم

وقضاوتِ بزرگ ایست که دارای عکس العمل ونتائج از بس عمده می باشد نه تنها قضا وشهادت ودیگر معاملات را حاویست بلکه صورتِ فوق الذکر طلاق نیز درین داخل است - از چندین صدی است که قضاة در دادگاههای اسلامی قضاوت های خود را طبق همین قانون اصدار کرده اند و می کنند (یعنی اساس قضاوت های ایشان همین قانون اعتبارِ ظاهر بوده است)

یک نظر دیگر زمان مبارک رسول الله صلی الله علیه وسلم را مطالعه کنید (که در روشنی وحی چطور قضاوت می کردند؟)

عن عقبة بن الحارث انه تزوّج ابنة لابي اهاب بن عزيز فأتته امرأة فقالت اني قد أرضعتُ عقبة والتي تزوّج بها فقال لها عقبة ما أعلم أنكِ ارضعتني ولا اخبرتني، فركب الى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة فسأله فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم كيف وقد قيل؟ ففارقها عقبة ونكحت زوجا غيره - بخاری شریف ج ۱ ص ۱۹ (باب الرحلة فی مسئلة النازلة)

از عقبه بن حارث روایت است که وی با دختر ابی اهاب بن عزیز عقد نکاح کرد یک زن آمده گفت که من عقبه و زن را که نکاح کرده است هر دو را شیر داده ام (یعنی هر دو برادر و خواهرِ رضاعی اند) عقبه انکار کرده گفت من نمی دانم که تو مرا شیر دادهٔ و نه مرا خبر دادهٔ (که من ترا شیر داده ام) چنانچه عقبه سوار شده مدینه منوره رفت بخدمتِ رسول الله صلی الله علیه وسلم پس پرسید از آنحضرت صلی الله علیه وسلم، نبی علیه الصلوة والسلام درجواب فرمودند چطور نکاح کردی درحالیکه گفته شده است؟ چنانچه عقبه آن را گذاشت تا آنکه زن با کسی دیگر نکاح کرد

همین حدیث در جامع ترمذی باقدری تفصیل مذکور است :-

عن عبد الله بن ابی ملیکة
قال حدثنی عبید بن
ابی مریم عن عقبة بن
الحارث قال وسمعته عن
عقبة ولکنی لحدیث
عبید أحفظ قال تزوجت
امرأة فجاءتنا امرأة سوداء
فقالت انی قد أرضعتکما
فأتیت النبی صلی الله علیه وسلم
فقلت تزوجت فلانة بنت
فلان فجاءتنا امرأة سوداء
فقالت انی قد ارضعتکما
وهی کاذبة قال فأعرض
عنی قال فأتیته من قبل
وجهه فقلت انها کاذبة
قال وکیف وقد زعمت
أنها قد أرضعتکما دعها
عنك، حدیث عقبة بن
الحارث حدیث حسن صحیح

جامع الترمذی ج ۱ ص ۲۱۸
طبع ایچ ایم سعید کراچی

ایوب که از عبد الله بن ابی ملیکه و عبید
بن ابی مریم روایت می کند و این هر دو
از عقبه بن حارث روایت می کنند
می گوید که روایتِ عبید بن ابی مریم
به من زیاده یاد است از روایتِ
عبد الله بن ابی ملیکه، عقبه می گوید که من
با یک زن ازدواج کردم یک زن
سیاه آمده گفت من هر دوی شمارا
(زن و شوهر را) شیر داده ام پس من در
خدمتِ نبوی صلی الله علیه وسلم حاضر شدم
و واقعه را برایشان عرض کردم و در آخر
گفتم که آن زن کاذب است، آنحضرت
از من اعراض کردند باز از پیشِ
رو شان رفته عرض کردم که آن زن
دروغ می گوید، فرمودند تو چطور آن را
در نکاحِ خود میداری حالانکه آن زن
گفته است که من هر دو را شیر داده ام
آن زن را ترک کن و از آن جدا شو۔

اینجا در لفظ حدیث است "فاعرض عنی" اگر از پیش کدام ضابطه یا قانون می بود فوراً حکم میکردند که زنِ خود را بگذار، لیکن چنین نه کردند (بلکه در انتظار وحی روی مبارک را گردانیدند) حالانکه پیغمبرِ هیچگونه غلطی را یک دقیقه هم بر داشت نه می کند، چنانچه وحی بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم نازل شد و طبق وحی فرمودند که زنِ خود را بگذارد۔ حضرت عمرؓ به همین طرف اشاره کرده گفت کان الناس یؤخذون بالوحی فی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم یعنی مردم مجرم را در عهدِ نبوی صلی الله علیه وسلم طبق وحی گرفت کرده می شد۔

وحی بود که از روی آن فیصله کرده شد ورنه طبق قانون (شهادت) فیصلهٔ تفریق مشکل بود چون زن که مدعیِ شیر دادن بود، کنیز بود و شهادتِ کنیز شرعاً قابلِ قبول نیست۔

بلی بحثِ ما در حدیثِ "مسلم" بود ولی فاصله خیلی دراز شد۔

یک مرتبه بار دیگر الفاظِ حدیث را در ذهنِ خود بیارید که در زمانهٔ نبی صلی الله علیه وسلم و زمانهٔ ابوبکر صدیقؓ سه طلاق را یک قرار داده می شد۔ اگر چه در سطورِ فوق الذکر بطرف مفهوم و مطلب صحیح این حدیث اشاره کردیم لیکن این معنی را نیز احتمال دارد که شاید الفاظ طلاق را یکی بعد دیگری استعمال نمی کردند بلکه فقط به یک کلمهٔ طلاق می دادند و باز او را یک می شمردند۔ مطلب و مرام این بکلی ظاهر است که در عصر رسول اکرم صلی الله علیه وسلم صحابهٔ کرام بجای لفظ سه طلاق فقط لفظ یک طلاق را استعمال می کردند و بعد از گذشتنِ عدت رجوع هم نمیکردند تا آنکه طلاق بائن واقع شده باعثِ تفریق قرار می گرفت۔

چونکه طلاق " ابغض المباحات " است به این طور لفظ طلاق

ہم کم استعمال می شود وہدفِ شوھر کہ تفریق است آن ہم حاصل میشود
پس مفہوم حدیث واضح شد کہ در عصرِ نبوی صلی اللہ علیہ وسلم و
عصر صدیق اکبرؓ کہ سہ طلاق را یک شمردہ می شد مرادش این است
کہ از یک طلاق آن ثمرۂ را حاصل می کردند کہ از سہ طلاق حاصل میشد

جوابِ علامہ انور شاہ کشمیری قدس سرہٗ از حدیث ابن عباسؓ

بزرگ ترین ماہر علم حدیث و علل و متون وطرقِ آن عز بن عبد السلام
وابن دقیق العید عصر خود حضرت مولانا محمد انور شاہ کشمیری قدس سرہ
راجع بہ حدیثِ مسلم فرمودند کہ لفظ "جعل" درین حدیث کہ کانت
الثلاث تجعل واحدۃ مثل ھمان لفظ "جعل" ہست کہ در قرآن
مقدس واقع است "اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَّاحِدًا" مفہوم آیت
کریمہ این است کہ آیا بجای معبودانِ بسیار صرف یک معبود را عقیدہ
کردہ است؟ مطلب آیت این نیست کہ معبودانِ بسیار را
یک جا کردہ یک معبود شمار کردہ است۔ مفہوم حدیث ہم بدون ھیچ غبار
واشکال اینست کہ در عصر میمون رسالت وعصر صدیق اکبر بجای سہ طلاق
از یک طلاق کار می گرفتند، البتہ در عصر فاروقی استعمال طلاق ثلاثہ
زیادہ شد کہ مردم سہ طلاق را رائج کردند، چنانچہ حضرت عمرؓ ہم سہ طلاق
را نافذ کرد، نیّت تاکید و دیگر بہانہ ہا را از بین بُرد و گفت کہ من بعد
الفاظِ طلاق معتبر است، ہمچنانکہ یک نظیر لفظ "جعل" از قرآن کریم ذکر
شد در حدیث شریف نیز نظیر این لفظ "جعل" موجود است
چنانچہ از ابن مسعود روایت است کہ "من جعل الھموم ھمًّا واحدًا

همّ آخرته کفاه الله همّ دنیاه. الحدیث (ابن ماجه والبیهقی)
معنی حدیث این نیست که بسیاری از غمها وافکار را یک گرداند
بلکه مفهوم حدیث اینست که دیگر همه غمها را صرف نظر کرده صرف در
فکر یک غم باشد که آن غم دین وآخرت است.

غم دین خور که غم، غم دین است
همه غم ها فروتر ازین است

اگر چه راجع به حدیث ابن عباس رضی الله عنه کلام طویل شد
چونکه غیر مقلدین همین حدیث را پیش کرده می کوشند که مردم را
فریب بدهند، لذا در آخر بحث دل می خواهد که خلاصۀ عبارتِ
حافظ ابن رجب حنبلی را تقدیم کنم تا خوانندگانِ محترم درباره این
حقیقت مکشوف گردد.

جواب حافظ ابن رجب حنبلی از حدیثِ ابن عباس رض

ائمۀ اسلام از حدیثِ ابن عباس رض بدو طریق جواب داده
اند، یک طریقۀ امام احمد بن حنبل وموافقینِ آن است، طریقۀ اینها
این است که از اسنادِ حدیث بحث کرده شود وواضح کرده شود
که این حدیث شاذ است، زیرا طاوس منفرد است وهیچ متابع
هم ندارد، اگر راوی ثقه بخلاف جماعتِ کثیره روایت کند، آن حدیث
معلول است که توقف دران لازم است، نیز هیچ روایتی نیست
بطریق صحیح که در مفهوم با این حدیث اشتراک داشته باشد، بلکه روایات
دیگر شاگردانِ ابن عباس ازین مختلف است، نظریۀ امام احمد بن حنبل

ویحیی بن معین ویحیی بن سعید القطّان وعلی بن المدینی رحمہم اللہ همین است -

امامِ جرح وتعدیل علامہ جوزجانی در آخرِ بحث می گوید :-

هو حدیث شاذ یعنی این حدیث شاذ است -

وابن رجب حنبلی در فیصلہ خود می گوید :-

ومتی اجمع الأئمة علی إطراح العمل بحدیث وجب إطراحه وترك العمل به	وهر گاه امت اجماع کرده باشند به ترک کردنِ حدیثی پس ترک کردن وعمل نہ کردن بہ آن حدیث واجب است -

طریقۂ دوم از ابن راهویه و اَتباعِ آن است - حاصلِ این طریقہ این است کہ از مفهوم و مصداقِ این حدیث بحث کرده شود الحمدللہ کہ بحثِ راجع بہ مفهوم و مصداقِ آن قبلاً ذکر شد

حدیث مسند احمد

حدیث دوم کہ این جناب ہا ازان استدلال می کنند و دربارۂ عدمِ وقوعِ طلاق ثلاثہ یک جا بہ بسیار تشدید وتهدید آن را ذکر می کنند - امامِ اهلسنت احمد بن حنبل رحمہ اللہ در "مسندِ" خود یا این طور نقل کرده است :-

حدثنا سعد بن ابراهیم قال أنبأنا أبی عن محمد بن إسحٰق قال حدثنی	عبد اللہ بن عبّاس رضی اللہ عنہ میگوید کہ رکانہ بن یزید زنِ خود را در یک مجلس سہ طلاق

داؤد بن الحصين عن عكرمة عن ابن عباس رضـ أنه قال طلّق ركانة بن عبد يزيد زوجته ثلاثا في مجلس واحد فحزن عليها حزنا شديدا فسأله النبي صلى الله عليه وسلم كيف طلّقتها ؟ قال طلّقتها ثلاثا فقال في مجلس واحد؟ قال نعم، قال إنما تلك واحدة، فراجعها إن شئت قال فراجعتها۔

وكذلك أخرجه أبو داؤد من حديث ابن جريج عن بعض بني رافع عن عكرمة، ورواه الترمذي من حديث زبير بن سعيد عن عبد الله بن علي بن يزيد بن ركانة۔

{ إعلاء السنن ج ۱۱ ص ۱۶۹
طبع ادارة القرآن كراچي }

داد بعداً بسیار (پشیمان) وغمگین شد، نبی علیه الصلوٰة والسّلام پرسیدند که چطور طلاق کردی ؟ (چند طلاق دادی) گفت سه سه طلاق دادم، باز گفتند در یک مجلس ؟ گفت بلی در یک مجلس، آنحضرت صلی الله علیه وسلم حکم کردند که آن یک شمرده می شود۔ اگر می خواهی رجوع کن، رکانه می گوید که من رجوع کردم۔

علاوه از مسند احمد بن حنبل این حدیث را ابو داؤد و ترمذی نیز روایت کرده اند۔

از همه پیش تر باید دانست که این حدیث حجت است برخلافِ کسانیکه دعویٰ دارند که در زمانهٔ صحابهؓ سه طلاق به این طوریک جا داده نمی شد که " من طلاق دادم، من طلاق دادم، من طلاق دادم "۔ این جناب هامیگویند که به اینطور طلاق داده نمی شد۔ اگر این حدیث صحیح باشد (کما یزعمون) برای ردِّ ایشان کافی است

جواب از حدیثِ رکانه

جواب سهل این است که طلاق دهنده به الفاظِ جدا جدا طلاق داده بود و طلاقِ دوم وسوم را بطورِ تاکید ذکر نموده بود ۔ چون نبی علیه الصلوٰة والسلام پرسیدند صورت تاکید را جواب داد ۔ و باز بخلاف آن وحی هم نیامد ۔ چنانچه در ابو داؤد و ترمذی به این طور است
فقال صلی الله علیه وسلّم) ما اردت ؟ قال واحدة، قال آلله ، قال هو علی ما اردت ۔ (اعلاء السنن ج ۱۱ ص ۱۶۹)
لذا رسول الله صلی الله علیه وسلم یک طلاق را فیصله کردند
این یک جوابِ اجمالی بود ، واگر ما رخ به جانبِ تفصیل نمائیم و رواة وطرق دیگر این حدیث را مورد بحث قرار دهیم در روشنی آراء وتحقیقات علماء محدّثین حقیقت منکشف خواهد گشت که درین حدیث اضطراب است ، چنانچه در بعض روایات عددِ طلاق مذکور نیست بلکه صرف لفظ " انی طلّقتها " مذکور است لفظ " ثلاثاً " ولفظ " البتة " وجود ندارد ۔ درین صورت مفهومِ حدیث این است که

من اوراطلاق دادم ، در روایتِ محمد بن ثور صنعانی فقط همین قدر "انی طلّقتها" مذکوراست - از جلالتِ قدر وثقه بودنِ محمّد بن ثور کسی را انکار نیست - در روایتِ امام شافعی و ابوداؤد وترمذی وابن ماجہ لفظ "ثلاثاً" وجود ندارد بلکہ این الفاظ هست

"إنی طلّقتُ امرأتی سهمیة البتة"

(من زنِ خود سهمیہ را طلاق بتہ دادم) ولبعد ازین این لفظ نیز هست کہ "من یک طلاق را اراده کرده بودم، لذا رسول الله صلی الله علیہ وسلم حکم کرد کہ من زنِ خود را رجوع کنم"

اکثر محدثین همین لفظ "البتہ" را راجح قرار داده اند -

مذاهب علماء راجع به وقوع طلاق به لفظ "البتة"

... بلی علماء درین اختلاف دارند کہ از لفظ "البتہ" چند طلاق واقع می شود- چنانچہ امام ترمذی بعد از روایت کردن حدیثِ رکانہ بہ لفظ "البتہ" در جامع خود مذاهب علماء را باین طور نقل کرده است :-

"و قد اختلف أهل العلم من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم وغيرهم في طلاق البتة ، فروى[۱] عن عمر بن الخطّاب أنه جعل البتة واحدة وروى[۲] عن علي أنه جعلها ثلاثاً ، وقال[۳] بعض أهل العلم فيه نيّة الرجل إن نوى واحدة فواحدة ، وان نوى ثلاثاً فثلاث ، وان نوى ثنتين لم تكن الّا واحدة ، وهو قول الثوري و

واهل الكوفة، وقال مالك بن انس فى البتة ان كان قد دخل بها فهى ثلاث تطليقات، وقال الشافعى: ان نوى واحدة فواحدة، يملك الرجعة وان نوى ثنتين فثنتين وان نوى ثلاثا فثلاث (ج ۱ ص ۱۴۰)

حاصل آنکه در وقوع طلاق به لفظ "البتة" پنج مذهب است

(۱) از جمله صحابه از حضرت عمرؓ روایت است که بتة را یک طلاق قرار داده است،

(۲) واز حضرت علیؓ روایت است که بتة راسه طلاق قرار داده است

(۳) واز غیر صحابه از اهل کوفه (امام ابوحنیفه واتباع آن و ابراهیم نخعی) واز سفیان ثوری روایت است که مربوط به به نیتِ طلاق دهنده است که اگر یک را نیت کرد یک واقع می شود واگر سه طلاق را نیت کرد سه واقع می شود، واگر دو را نیت کرد واقع نمیشود مگر یک۔

(۴) امام مالکؒ راجع به طلاق بتة می گوید که اگر زن مدخول بها باشد سه طلاق واقع می شود (ورنه یک طلاق)

(۵) از امام شافعیؒ روایت است که اگر یک را نیت کرد یک واقع می شود و حقِ رجوع را هم دارد، واگر دو را نیت کرد دو واقع می شود، واگر سه را نیت کرد سه واقع می شود۔

یک اضطراب درین حدیث این است که آیا این مسندِ ابی رکانہ است یا مرسل؟ آراء محدّثین واهل حق دربارهٔ این حدیث که از

احمد بن حنبل نقل کرده ایم این طور است :۔

۱ ۔ امام بخاری بسبب اضطراب این حدیث را معلول گفته است

۲ ۔ ابن عبد البر (مالکی) این را معلول وضعیف قرار داده است۔

۳ ۔ ابن حجر در "تخریج رافعی" (تلخیص الحبیر) این را منکر شمرده است

وہمچنین ابوبکر جصّاص وابن الہمام۔ (الاشفاق علی احکام الطلاق ص۴۹)

یک اضطراب درین حدیث این است که آیا طلاق دهنده

ابو رکانہ ہست یا پسرش رکانہ بن عبد یزید ؟

این نیز قابلِ توجہ است کہ نکارت ، علّت و اضطراب در روایت

طلاق ثلاثہ است نہ در روایت طلاق البتۃ ، لهذا حافظ ابن حجر

در "فتح الباری" گفتہ است کہ اصل در حدیث طلاق البتۃ است کہ

از آن طلاقِ ثلاثہ نیت کرده می شد ۔ (الاشفاق حوالہ بالا)

علاوه ازین از تحقیق راویان این حدیث گفتۂ ائمۂ حدیث کہ

این حدیث معلول است یا منکر بہ مرتبۂ صداقت می رسد

راویانِ این حدیث در نظرِ محدّثین

۱ ۔ محمد بن اسحٰق را امام مالک و ھشام بن عروه کاذب قرار

داده اند و نیز وی از جملہ منکرینِ تقدیر قرار داده می شود و نیز متھم

است کہ احادیثِ دیگر شیوخ را در حدیثِ خود شامل کرده

روایت میکرد ۔ لذا روایاتِ آن دربارۂ صفاتِ باری تعالےٰ

قابلِ قبول نیست ۔ بلکہ در احادیثِ احکام اگر روایاتش از

روایات دیگران مخالف باشد آن ہم معتبر نیست اگرچہ تصریح بسماع

کرده باشد۔ بلی در مغازی روایاتِ آن قابلِ اعتبار است۔

۲۔ داؤد بن الحصین بطرف مذہب خوارج دعوت می داد۔ اگر امام مالکؒ ازان روایت نمی کرد، حدیثِ آن بکلّی متروک قرار می گرفت چنانچہ رأی امامِ جرح ابوحاتم ہمین است۔
استادِ امام بخاری علی بن المدینی می گوید کہ روایتِ داؤد بن الحصین از عکرمہ منکر است، آنانکہ روایتِ داؤد مذکور را قبول کردہ اند بہ این شرط قبول کردہ اند کہ منکر و خلافِ روایتِ ثقات نباشد

۳۔ عکرمہ را ائمۂ فن بہ بسیار از بدعات متّہم قرار دادہ اند۔ حتیٰ کہ سعید بن المسیّب و عطاء بن ابی رباح و امثالِ ایشانؓ از روایتِ عکرمہ پرہیز نمودہ اند، پس در مقابلِ روایاتِ صحیح عبداللہ بن عباسؓ این روایتِ شاذ و منکر را چطور قبول کردہ میشود؟

بعد از بحث و تحقیق کامل مثل روز روشن واضح گردید کہ متن صحیح حدیث رکانہ آن است کہ امام ابوداؤد و امام ترمذی روایت کردہ اند، دران متن لفظ "طلّقتها ثلاثاً" نیست بلکہ لفظ "طلّقتها البتة" ہست کہ تشریحِ آن قبلاً ذکر شد۔

پس اگر سہ طلاق دادہ شود سہ واقع میشود بلکہ اگر کسی ھزار طلاق بدھد یا صد طلاق یا نود و ہفت طلاق یا بمقدارِ ستارہ گان و یا امثالِ این اعداد، فقط ھمان سہ طلاق واقع می شود۔ چنانچہ از نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم و از فقہاء صحابہ و تابعین کرام ہمین منقول است، روایات مربوطِ این موضوع در موطا امام مالک و مصنف ابن ابی شیبہ و سنن بیہقی و دیگر کتبِ حدیث موجود است لیکن از خوف تطویل ما آن روایات را صرف نظر کردیم۔ واللہ الموفق

ثبوت وقوع طلاقِ ثلاثہ معاً از اجماع

مسئلۂ زیر بحث را ہرگاہ از نگاہِ اجماع مطالعہ می کنیم معلوم می شود کہ خلفای راشدین (حضرت عمر، حضرت عثمان، حضرت علی رضی اللہ عنہم) و دیگر صحابۂ کرام مذہبشان ہمین بودہ است کہ سہ طلاق یک جا واقع می شود، اگرچہ راجع بمذہبِ فاروق اعظم درین مسئلہ تفصیل درسابق گذشت، لیکن علاوہ ازان یک فتوای حضرت عمر کہ ابن حزم در "المحلی" و ابوبکر بیہقی در "سنن" خود نقل کردہ است (ما اینجا ذکر می کنیم)

عبد الرزاق عن سفیان الثوری عن سلمة بن کھیل نا زید بن وهب انه رفع الی عمر بن الخطاب رجل طلّق امرأته ألفا، فقال له عمر أطلّقت امرأتك؟ فقال انی کنتُ ألعب، فعلاه عمر بالدرة و قال انما یکفیك من ذلك ثلاث (الاشفاق ص۳۶) (إعلاء السنن ص۱۶۲/۱۱)

"بدربارِ حضرت عمرؓ یک شخص پیش کردہ شد کہ زنِ خود را ہزار طلاق دادہ بود، حضرت عمرؓ پرسید کہ زنِ خود را طلاق دادی؟ گفت نے صاحب مذاق می کردم، حضرت عمرؓ درّہ را بالا کردہ گفت سہ طلاق برای تو کافی می بود"

حضرت عثمانؓ و حضرت علیؓ نیز طبق فیصلۂ حضرت عمرؓ فیصلہ کردند۔ چنانچہ یک فتوای حضرت عثمانؓ را ابن حزم نقل کردہ است:۔

جاء رجلٌ إلی عثمان بن عفان فقال طلّقتُ إمرأتی ألفًا، فقال بانت منك بثلاث۔	یک شخص در نزد حضرت عثمانؓ آمدہ عرض کرد کہ من زنِ خود را یک ہزار طلاق دادم (درین چہ حکم است؟) حضرت عثمانؓ جواب داد کہ زنت سہ طلاق شدہ است

فتوای حضرت علی نیز همین است۔ (الاشفاق ص۳۶)

جاء رجل إلى علي بن أبي طالب فقال اني طلقتُ امرأتي الفًا فقال له عليؓ بانت منك بثلاث واقسم سائرهن بين نسائك۔

(زادالمعاد) إعلاء السنن ج ۱۱ ص۱۶۲

ونیز گفت: ثلاث تحرمها عليك (الاشفاق ص۳۶)

درجواب کسیکہ زنِ خود را ہزار طلاق دادہ بود حضرت علی گفت:۔

سہ طلاق آن را برایت حرام می گردانید (پس چہ حاجتِ ہزار بود؟)

مذہبِ جمہور صحابہ رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین نیز ہمین بود کہ سہ طلاق زن را حرام می گرداند (بہ حرمتِ مغلّظہ)

از حضرت عبادۃ بن صامت رضی اللہ عنہ مرویست کہ یک شخص زنِ خود را ایک ہزار طلاق داد، حضرت عبادہ گفت آن شخص درسہ طلاق حق بجانب بود امّا درنہٗ صدو نود و ہفت دیگر از حدِ شرعی تجاوز کردہ است، اگر خدا بخواہد اورا عذاب می دہد و اگر بخواہد معافی کند

(الاشفاق ص۳۱ بحوالہ طبرانی)

مجاہد از حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما روایت کردہ است کہ یک نفر زنِ خود را صد طلاق داد و عبداللہ بن عباسؓ اورا گفت:۔

عصيت ربّك و بانت منك امرأتك لم تتّق الله فيجعل لك مخرجًا ثم قرأ "يَاأَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ	توازپروردگارِ خود نافرمانی کردی و زنت طلاق شد، تو از خدا نترسیدی ورنہ برایت راہِ نجات (ازین مصیبت مقرر میکرد) باز این آیت را تلاوت کرد (ای پیغمبر! ہرگاہ خواہید کہ زنہای خود را طلاق

فَطَلِّقُوْهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ   دہید پس طلاق دہید در وقت عدتشان)

مسروق از عبداللہ بن مسعود روایت کردہ است کہ یک شخص زنِ خودرا صد طلاق داد حضرت عبداللہ گفت زنت بہ سہ طلاق بائن شد وبقیہ طلاق ظلم وزیادتی است۔

ابراہیم نخعی از ابن مسعود یک اثرِ دیگر روایت کردہ است کہ یک شخص زنِ خودرا نود ونہ طلاق دادہ بود عبداللہ بن مسعود گفت بذریعہ سہ طلاق زنت بائن شد وبقیہ طلاق ظلم وتعدّی است (الاشفاق ص۳۶)

شعبی از قاضی شریح نقل کردہ است کہ یک نفر پیشِ قاضی صاحب آمدہ عرض کرد کہ زنِ خودرا صد طلاق دادہ است، قاضی شریح گفت:۔ زن بہ سہ طلاق بائن شد ونود وہفت طلاق دیگر اسراف وگناہ ہست

در "محلی" ابن حزم و "المنتقی" باجی روایت است کہ حضرت علی وزید بن ثابت وعبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہم گفتند کہ اگر کسی در یک کلمہ سہ طلاق بدہد ہر سہ طلاق واقع می شود۔ ہم چنان از لفظ "حرام" و "البتۃ" نیز طلاق واقع می شود۔

در "صحیح البخاری" از حضرت ابن عمرؓ یک اثر منقول است :۔

قال الليث عن نافع كان ابن عمر اذا سُئل عمّن طلّق ثلاثًا قال لو طلّقت مرّةً او مرّتين، قال النبي صلى الله عليه وسلم أمرني بهذا، فان	لیث از نافع روایت کردہ ہست کہ ہر گاہ از عبداللہ بن عمرؓ دربارۂ شخصی سوال کردہ می شد کہ زنِ خود را سہ طلاق دادہ است می گفت کاش یک یا دو طلاق می داد، زیرا سرورِ کائنات علیہ الصلوٰۃ والسلام مرا چنین

طلّقها ثلاثا حرمت حتی تنکح زوجا غیرہ (الاشفاق)

حکم کردہ اند، لیکن باز ہم اگر کسی سہ طلاق دھد آن واقع می شود و آن زن برای شوھرش بدون حلالہ جائز نیست

انکار از وقوع سہ طلاق یک جا مذہب اہل تشیّع است

دربارۂ اہل تشیّع مشہور است کہ آنہا نیز سہ طلاق را یکی شمار میکنند چنانچہ ابوبکر بن العربی در "احکام القرآن" راجع بہ وقوع سہ طلاق بہ یک کلمہ می گوید کہ این مذہب جمہور صحابہ و تابعین است کہ اگر سہ طلاق یکجا دادہ شود ہر سہ یک جا واقع می شود، بلی حجّاج بن ارطاۃ و اہل تشیّع درین اختلاف دارند و دیگر کسی اختلاف ندارد۔ ابوبکر بن العربی مزید در احکام القرآن می گوید طریقۂ مشروع طلاق این است کہ یک یک دادہ شود، لیکن اگر کسی سہ طلاق یک جا دھد ہر سہ واقع می شود مگر آن شخص گنہگار می شود۔ بعداً مذہب حجاج بن ارطاۃ و مذھبِ روافض را نقل می کند کہ سہ یک جا غیر مشروع است، لذا نزد ایشان واقع نمی شود

ویروی عن الحجّاج بن ارطاۃ والرافضۃ قالوا لان النبی صلی اللہ علیہ وسلم انما بعث لبیان الشرع فما جاء علی غیرہ فلیس بمشروع ۔

روایت است از حجاج بن ارطاۃ و روافض کہ ایشان می گویند (در دلیل خود) رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شدہ است برای بیان احکام شرع پس ہر چہ کہ بر خلاف شرع پیغمبر باشد آن مشروع نیست۔

ابن عربی در ردّ هر دو می گوید :-

ولا احتفال بالحجّاج واخوانه من الرافضة فالحق کائن قبلهم احکام القرآن ص۱۹
حجاج بن ارطاة وبرادران روافض وی را ہیچ اعتبار نیست، چون (بسیار) قبل از ایشان حق ثابت شده بود -

ابوبکر بن العربی از قرن ششم صدِ ہجری به شمار میرود، وچون در ۵۴۳ھ وفات[1] یافته است، امّا حافظ ابن تیمیه وابن قیّم رحمهما الله تعالیٰ دران وقت پیدا ہم نشده بودند ونه درین مسئله اختلافِ ایشان به میان آمده بود، والّا ضرور ابوبکر بن العربی نامِ آنها را می گرفت و به همان طور رد میکرد که "حق پیش ازان ہا ثابت شده اجماع بمیان آمده بود"

علامه خزرجی در "تهذیب الکمال" راجع به حجاج بن ارطاة می نویسد :-

قال ابن معین صدوق یُدلّس، وقال ایضًا هو والنسائی لیس بالقوی روی له مقرونًا بغیره - مات سنة سبع واربعین ومائة (تهذیب ص۹۱)

دربارهٔ حجاج بن ارطاة ابن معین گفته است که آن صادق است البته تدلیس می کند، نیز ابن معین وامام نسائی گفته اند که او (حجاج بن ارطاة) قوی نیست - امام نسائی که ازان روایت کرده است ہمراه دیگر راوی آنرا ذکر کرده است نه تنها -

قدرِ مشترک درمیان غیرمقلّدین واہل تشیّع

باید دانست که در مخالف شمردن حضرت عمرؓ با نص قرآن غیرمقلدین با اہل تشیّع اشتراک دارند، بلی این قدر فرق است که شیعه بغض خود را صراحةً اظهار می نمایند واین بزرگان از تقیه کار گرفته بزبان چیزی نمیگویند ولی عملاً اینها نیز فیصلهٔ فاروق اعظمؓ را قبول ندارند چنانچه راجع بمذہب

---

[1] مقدمهٔ احکام القرآن ص۵

شیعه در بارهٔ سه طلاق یک جا از امام جهانی ایشان بلکه از نائب امام غائب شان بشنوید، که امام عصر حاضر اهل تشیع امام خمینی "در کشف الاسرار" چنین می فرماید :

۳ ـ در باب طلاق ثلاث که در زمانِ پیغمبر و ابوبکر متفرق از هم بوده و عمر آن را تغییر داد ، در صحیح مسلم که از کتب صحیحهٔ آنها است در صفحهٔ ۵۷۴ ، از جزء اول بطرق های مختلف از ابن عباس نقل می کند که در عهدِ پیغمبر و ابوبکر و دو سال از خلافتِ عمر طلاق ثلاث یکی بود عمر گفت مردم استعجال دارند ، خوب است سه طلاق را همان سه قرار دهیم ، پس امت طالق ثلاثا را سه طلاق قرار داد، و این مخالفِ قرآن است ـ

(کشف الاسرار ص۱۴۹)

مخالفتِ شیعه از ائمهٔ خود

از اقوال ائمهٔ اهل بیت طوریکه منقول است معلوم می شود که نزد آنها نیز سه طلاق یک جا واقع می شود اگرچه به یک کلمه داده شود ـ

مسلمه بن جعفر می گوید که من از جعفر بن محمد صادق پرسیدم که لعض مردم خیال دارند که اگر از راهِ غلطی یا جهل شخصی زنِ خود را سه طلاق بدهد آن را بطرف سنت عود کنانیده یک طلاق شمرده می شود حتی که مردم از جناب شما همین طور روایت می کنند ، حضرت امام جعفر جواب داده گفت : نعوذ بالله این هرگز گفتهٔ ما نیست بلکه کسیکه سه طلاق

له حدیث مسلم را شما قبلاً مطالعه نمودید که آن چطور است ؟

داد همان سہ واقع می شود ۔ (الاشفاق ص۳۲)

در "المجموع الفقهی" نیز از حضرت علی کرم اللہ وجہہ روایت است کہ یک قریشی زنِ خود را صد طلاق دادہ بود ہرگاہ بہ نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام اطلاع دادہ شد فرمودند کہ زن بہ سہ طلاق بائن شد و نود و ہفت طلاق دیگر طوقِ گردنش گشت (ص۳۲)

علاوہ ازین (دلائلِ بالا) دیگر آثار نیز است کہ از خوف تطویل آنرا ترک می کنیم ۔

اتفاق ائمۂ اربعہ

ائمۂ اربعہ (امام ہای چہار مذہب) درین مسئلہ بالکل متفق اند ۔ مفہوم متفق بودنِ امام ابو حنیفہ رح این است کہ فیصلۂ احادیث و روایاتِ صحیحہ و قیاس صحیح ہمین است ، و مراد از متفق بودنِ امام شافعی رح این است کہ درین حدیث صحیح و مرفوع و متصل موجود است و معنیٔ متفق بودن امام مالک رح آنست کہ تعاملِ اہل مدینہ این بود کہ سہ طلاق را کہ بہ یک کلمہ دادہ میشد آنرا سہ میشمردند ، حالانکہ نزد امام مالک رح ۳ طلاق را یک جا دادن مکروہ است لیکن باز ہم می گوید کہ سہ طلاق واقع می شود ۔ و مراد از اتفاقِ احمد بن حنبل رح این است کہ بخلافِ این مسئلہ (وقوع ۳ طلاق یک جا) یک حدیثِ ضعیف ہم نیست ۔ لذا اجماع ائمۂ اربعہ بسیار دارای قوت و اہمیت است ۔ مذاہبِ ائمۂ اربعہ در اصل خلاصۂ مذاہب مختلف صحابہ است ۔ پس ہر مسئلۂ کہ از مذاہبِ اربعہ خارج باشد گو یا کہ از

مذاہب صحابہ خارج بودہ از راہِ صدق وصواب نیز بیرون میباشد۔
لذا علامۂ محقق ابن الہمام بعداز بحث طویل درین مسئلہ مینویسد :-

فان العبرة فی نقل الاجماع
مانقل عن المجتهدين
لا العوام والمئة الالف
الذين توفی عنهم
رسول الله صلى الله عليه وسلم
لا تبلغ عدة المجتهدين
الفقهاء منهم اكثر من
عشرين كالخلفاء والعبادلة
وزيد بن بن ثابت ومعاذ
بن جبل وانس وابی هريرة
رضی الله عنهم وقليل
والباقون يرجعون اليهم
ويستفتون منهم وقد
أثبتنا النقل عن اكثرهم
صريحًا بايقاع الثلاث ولم
يظهر لهم مخالف، "فَمَاذَا
بَعْدَ الْحَقِّ اِلَّا الضَّلَالُ"
وعن هذا قلنا لو حكم حاكم
بان الثلاث بفم واحد واحدة

نقل اجماع از مجتہدین را اعتبار است
نہ کہ از عوام را، یک لک صحابۂ کرام رض
کہ نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام از
نزد آنہا رخصت شدہ از دنیا تشریف
بردند تعداد مجتہدین وفقہاء آنہا از
بیست زیادہ نیست مثل خلفاء
راشدین وعبداللہ بن عباس وعبداللہ
بن مسعود وعبداللہ بن عمر وزید بن ثابت
ومعاذ بن جبل وانس وابوہریرہ
رضی اللہ عنہم وعدۂ کمی دیگر۔ باقی
دیگر حضرات بہ آن ہا رجوع میکردند
واز آنہا استفتاء می کردند، ما از
اکثر ایشان نقل کردہ ایم کہ صراحۃً بہ
وقوع ثلاث یک جا قائل بودند،
درعصر آنہا ہیچ قسم مخالفت ظاہر نشد
پس بعد از اظہار حق غیر از گمراہی دیگر
چہ خواہد بود ؟
لذا ما میگوئیم کہ اگر قاضی فیصلہ
کند کہ سہ طلاق بہ یک زبان یکجا واقع میشود

لا ينفذ حكمه لانه لا يسوغ الاجتهاد فيه فهو خلاف لا اختلاف.

فتح القدير ج۳ ص۲۶
مطبوعه مصر (بولاق)

فیصلهٔ آن نافذ شمرده نمیشود چونکه درین مسئله اجتهاد را هیچ گنجائش نیست، (پس انکار وقوع) مخالفت است نه که اختلاف

در آخر بحث اجماع یک عبارتِ حافظ ابن رجب حنبلی را پیش کرده این بحث را ختم می کنیم

قال ابن رجب لانعلم من الامّة احداً خالف في هذه المسئلة مخالفةً ظاهرةً ولاحكماً ولاقضاءً ولاعلماً ولاافتاءً ولم يقع ذلك الا في نفر يسير جداً وقد انكره عليهم من عاصرهم غاية الانكار وكان اكثرهم يستخفي بذلك ولا يظهره فكيف يكون اجماع الامّة على اخفاء دين الله الذي شرعه على لسان رسوله واتباع اجتهاد من

ابن رجب می گوید: از امتِ مسلمه به ما چنین کسی معلوم نیست که درین مسئله (عدم وقوع سه طلاق یکجا) بر ملا مخالفت کرده باشد یا حکم کرده باشد و یا هیچ قاضی طبق آن فیصله کرده باشد و یا کسی بطور بحث علمی آن را آورده باشد و یا به آن فتوی داده باشد وقول نکرده است باین مسئله مگر یک شرذمهٔ بسیار قلیل که همعصرهای ایشان بر آنها اعتراضات شدید نموده قول شان را رد کردند، حتی که اکثر مخالفین رای خود را مخفی میداشت و به کسی ابراز نمی کرد (از ترس) پس چطور امت اجماع می کنند باخفاءِ آن دین خدا که آنرا مشروع ساخت به زبان پیغمبر خود و نیز

خالفه برأيه في ذلك هذا لا يحل اعتقاده البتة - (الاشفاق ص۵۴)

چطور اجماع می کنند به پیروی اجتهاد کسیکه از دین مخالفت کند به رأی خود چنین عقیده کردن برای مسلمان هرگز حلال نیست

اگرچه بعد از اثبات این مسئله از کتاب الله و حدیث نبوی و اجماع صحابه و تابعین و ائمه اربعه ضرورت اثباتِ این مسئله به قیاس باقی نمی ماند، لیکن چونکه در اول مضمون ما وعده کرده بودیم که از قیاس هم ثابت می کنیم لذا عرض این است که لفظ "طلاق" که از زبان بیرون می شود یا در کاغذ نوشته می شود آیا سبب هست بران حکم که طلاق باشد یا علت، این سخن بدیهی است که هرگاه سبب یا علت سه مرتبه مکرر شود حکم نیز سه مرتبه بقدر آن متحقق میشود ورنه لازم می آید اهمالِ بعض سبب یا علت، حالانکه اعمال سبب و علّت ضروری است نه که اهمال خصوصًا در وقت که علّت بالکل ظاهر باشد۔

پس معلوم شد که این دفعهٔ قانونِ عائلی که "سه طلاق یک طلاق شمرده می شود" بالکل غلط است، چونکه خلاف کتاب الله و خلاف حدیثِ نبوی و خلاف اجماع امت است ۔ این فیصله قانونِ عائلی که بعد از سه طلاق کوشش کرده شود به صلح زوجین نیز غلط و بکلی حرام است، بلی حکومت یا دادگاه عالی را جواز است که سه طلاق را معطّل کند یعنی کسی را اجازت نه دهد که سه طلاق بدهد و کلاء و عریضه نویسان را نیز منع کند که در طلاق خط سه طلاق نه نویسند ۔

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين وهو نعم المولى ونعم النصير وعليه التكلان ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم ۔

القـــرار

في حكم الطلاق الثلاث بلفظ واحد

في ضوء الكتاب والسنة

قرره هيئة كبار العلماء بعد البحث والمناقشة

جزء مفرز من مجلة البحوث الإسلامية

رئاسة إدارات البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد

المجلد الأول العدد الثالث للأشهر شوال وذى القعدة

وذى الحجة سنة ١٣٩٧ هـ من صفحة ١٦٥ إلى صفحة ١٧٣

بسم الله الرحمن الرحيم

القــــرار

بعد الاطلاع على البحث المقدم من الأمانـة العامة لهيئة كبار العلماء والمعد من قبل اللجنة الدائمـــة للبحوث والإفتاء في موضوع « الطلاق الثلاث بلفظ واحد » . وبعد دراسة المسألة وتداول الرأى واستعراض الأقوال التى قيلت فيها ومناقشة ما على كل قول من إيراد توصل المجلس بأكثريته إلى اختيار القول بوقوع الطلاق الثلاث بلفظ واحد ثلاثـاً . وذلك لأمور أهمها ما يلى :

أولا : لقولـــه تعالى « يا أيها النبى إذا طلقتم النسـاء فطلقوهن لعدتهن » (١) إلى قولـــه تعالى : « وتلك حدود الله ومن يتعدّ حدود الله فقد ظلم نفسه لا تـــدرى لعل الله يحدث بعد ذلك أمراً » (٢) فإن الطلاق الـــذى شرعه الله هو ما يتعقبه عـدة وما كان صاحبه مخيراً بين الإمساك بمعروف والتسريـح بإحسان ، وهذا منتف فى إيقاع الثلاث فى العدة قبل الرجعة فلم يـكن طلاقاً للعدة ، وفى فحوى هذه الآية دلالة على وقوع الطلاق لغير العـــدة ، إذ لو لم يقع لم يكن ظالمـاً لنفسه بإيقاعه

---

(١) الآية الكريمة من سورة الطلاق : ١ .

(٢) الآية الكريمة من سورة الطلاق : ٢ .

لغير العدة ولم ينسد الباب أمامه حتى يحتاج إلى المخرج الذى أشارت إليه الآية الكريمة « ومن يتق الله يجعل له مخرجاً » (١) وهو الرجعة حسبما تأوله ابن عباس - رضى الله عنه - حين قال للسائل الذى سأله وقد طلق ثلاثاً : إن الله تعالى يقول : « ومن يتق الله يجعل له مخرجاً » وإنك لم تتق الله فلم أجد لك مخرجاً ، عصيت ربك وبانت منك امرأتك .

ولا خلاف فى أن من لم يطلق للعدة بأن طلق ثلاثاً مثلاً فقد ظلم نفسه ؛ فعلى القول بأنه إذا طلق ثلاثاً فلا يقع من طلاقه إلا واحدة فما هى التقوى التى بالتزامها يكون المخرج واليسر ، وما هى عقوبة هذا الظالم نفسه المتعدى لحدود الله حيث طلق بغير العدة ؛ فلقد جعل الشارع على من قال قولاً منكراً لا يترتب عليه مقتضى قوله المنكر عقوبة له على ذلك كعقوبة المظاهر من امرأته بكفارة الظهار ؛ فظهر - والله أعلم - أن الله تعالى عاقب من طلق ثلاثاً بإنفاذها عليه وسد المخرج أمامه حيث لم يتق الله نفسه فظلم وتعدى حدود الله .

ثانياً : ما فى الصحيحين عن عائشة - رضى الله عنها - أن رجلاً طلق امرأته ثلاثاً فتزوجت فطلقت ؛ فسئل النبى ﷺ أتحل للأول ؟ قال : « لا حتى يذوق عسيلتها كما ذاق الأول » ، فقد ذكره البخارى - رحمه الله - تحت ترجمة (باب من أجاز

---

(١) الآية الكريمة من سورة الطلاق : ٢ .

الطلاق ثلاثاً) واعترض على الاستدلال به بأنه مختصر من قصة رفاعة بن وهب التي جاء في بعض رواياتها عند مسلم أنها طلقها زوجها الآخر ثلاث تطليقات ، ورد الحافظ ابن حجر - رحمه الله - الاعتراض بأن غير رفاعة قد وقع له مع امرأته نظير ما وقع لرفاعة فلا مانع من التعدد ؛ فإن كلاً من رفاعة القرظي ورفاعة النضري وقع له مع زوجة له طلاق فتزوج كلاً منهما عبد الرحمن ابن الزبير ، فطلقها قبل أن يمسها ثم قال : وبهذا يتبين خطأ من وحد بينهما ظناً منه أن رفاعة بن سموأل هو رفاعة بن وهب اهـ .

وعند مقابلة هذا الحديث بحديث ابن عباس الذي رواه عنه طاوس « كان الطلاق على عهد رسول الله ﷺ وأبي بكر وصدر من خلافة عمر طلاق الثلاث واحدة إلخ ؛ فإن الحال لا تخلو من أمرين : إما أن يكون معنى الثلاث في حديث عائشة وحديث طاوس أنها مجتمعة أو متفرقة ؛ فإن كانت مجتمعة فحديث عائشة متفق عليه فهو أولى بالتقديم ، وفيه التصريح بأن تلك الثلاث تحرمها ولا تحل إلا بعد زوج ، وإن كانت متفرقة فلا حجة في حديث طاوس على محل النزاع في وقوع الثلاث بلفظ واحد واحدة ، وأما اعتبار الثلاث في حديث عائشة مفرقة وفي حديث طاوس مجتمعة فلا وجه له ولا دليل عليه .

ثالثاً : لما وجه به بعض أهل العلم كابن قدامة - رحمه الله - حيث يقول : ولأن النكاح ملك يصح إزالته متفرقاً فصح مجتمعاً كسائر الأملاك ، والقرطبي - رحمه الله - حيث يقول : وحجة

الجمهور من جهة اللزوم من حيث النظر ظاهرة جداً وهو أن المطلقة ثلاثاً لا تحل للمطلق حتى تنكح زوجاً غيره ، ولا فرق بين مجموعها ومفرقها لغة وشرعاً ، وما يتخيل من الفرق صوري ألغاه الشارع اتفاقاً في النكاح والعتق والأقارير ، فلو قال المولى : أنكحتك هؤلاء الثلاث في كلمة واحدة انعقد كما لو قال : أنكحتك هذه وهذه وهذه ، وكذلك في العتق والإقرار وغير ذلك من الأحكام اهـ . وغاية ما يمكن أن يتجه على المطلق بالثلاث لومه على الإسراف يرفع نفاذ تصرفه .

رابعاً : لما أجمع عليه أهل العلم إلا من شذ في إيقاع الطلاق من الهازل استناداً إلى حديث أبي هريرة وغيره مما تلقته الأمة بالقبول من أن ثلاثاً جدهن جد وهزلهن جد : الطلاق والنكاح والرجعة ، ولأن قلب الهازل بالطلاق عمد ذكره كما ذكر ذلك شيخ الإسلام ابن تيمية ـ رحمه الله ـ في تعليله القول بوقوع الطلاق من الهازل حيث قال : ومن قال : لا لغو في الطلاق فلا حجة معه بل عليه لأنه لو سبق لسانه بذكر الطلاق من غير عمد القلب لم يقع به وفاقاً ، وأما إذا قصد اللفظ به هازلاً فقد عمد قلبه ذكره اهـ ؛ فإن ما زاد على الواحدة لا يخرج عن مسمى الطلاق بل هو من صريحه ، واعتبار الثلاث واحدة إعمال لبعض عدده دون باقيه بلا مسوغ ، اللهم إلا أن يكون المستند في ذلك حديث ابن عباس ويأتي الجواب عنه إن شاء الله .

خامساً : إن القول بوقوع الثلاث ثلاثاً قول أكثر أهل العلم ؛ فلقد أخذ به عمر وعثمان وعلى والعبادلة : ابن عباس وابن عمر وابن عمرو وابن مسعود وغيرهم من أصحاب رسول الله ﷺ وقال به الأئمة الأربعة : أبو حنيفة ومالك والشافعى وأحمد وابن أبى ليلى والأوزاعى . وذكر ابن عبد الهادى عن ابن رجب - رحمه الله - بقوله : اعلم أنه لم يثبت عن أحد من الصحابة ولا من التابعين ولا من أئمة السلف المعتد بقولهم فى الفتاوى فى الحلال والحرام شئ صريح فى أن الطلاق الثلاث بعد الدخول يحسب واحدة إذا سبق بلفظ واحد اه .

وقال شيخ الإسلام ابن تيمية فى معرض بحثه الأقوال فى ذلك : الثانى - إنه طلاق محرم ولازم ، وهو قول مالك وأبى حنيفة وأحمد فى الرواية المتأخرة عنه ، اختارها أكثر أصحابه ، وهـذا القول منقول عن كثير من السلف من الصحابة والتابعين اه ، وقال ابن القيم : واختلف الناس فيها - أى فى وقوع الثلاث بكلمة واحدة - على أربعة مذاهب : أحدها : أنه يقع ، وهـذا قول الأئمة الأربعة وجمهور التابعين وكثير من الصحابة اه ، وقال القرطبى : قال علماؤنا : واتفق أئمة الفتوى على لزوم إيقاع الطلاق الثلاث فى كلمة واحدة وهو قول جمهور السلف .

وقال ابن العربى فى كتابه " الناسخ والمنسوخ " ونقله عنه ابن القيم - رحمه الله - فى " تهذيب السنن " : قال تعالى :

« الطلاق مرّتان » (١) زلّ قوم فى آخر الزمان فقالوا : إن الطلاق الثلاث فى كلمة واحدة لا يلزم ، وجعلوه واحدةً ونسبوه إلى السلف الأول ؛ فحكوه عن على والزبير وعبد الرحمن بن عوف وابن مسعود وابن عباس ، وعزوه إلى الحجاج بن أرطاة الضعيف المنزلة والمغموز المرتبة ، ورووا فى ذلك حديثاً ليس له أصل ، إلى أن قال : وما نسبوه إلى الصحابة كذب بحت لا أصل له فى كتاب ولا رواية له عن أحد ، إلى أن قال : وأما حديث الحجاج بن أرطاة فغير مقبول فى الملة ولا عند أحد من الأئمة اهـ .

سادساً : لتوجه الإيرادات على حديث ابن عباس ـ رضى الله عنه ـ « كان الطلاق على عهد رسول الله ﷺ وخلافة أبى بكر وصدر من خلافة عمر طلاق الثلاث واحدةً » إلى آخر الحديث مما يضعف الأخذ به والاحتجاج بما يدل عليه ؛ فإنه يمكن أن يجاب عنه بما يلى :

١ ـ ما قيل من أن الحديث مضطرب سنداً ومتناً ، أما اضطراب سنده فلروايته تارةً عن طاوس عن ابن عباس ، وتارةً عن طاوس عن أبى الصهباء عن ابن عباس وتارةً عن أبى الجوزاء عن ابن عباس ، وأما اضطراب متنه فإن أبا الصهباء تارةً يقول : ألم تعلم أن الرجل كان إذا طلق امرأته

---

(١) الآية الكريمة من سورة البقرة : ٢٢٩ .

ثلاثاً قبل أن يدخل بها جعلوها واحدةً ، وتارةً يقول : ألم تعلم أنّ الطلاق الثلاث كان على عهد رسول الله ﷺ وأبى بكر وصدر من خلافة عمر واحدةً .

ب - قد تفرد به عن ابن عباس طاوس وطاوس متكلم فيه من حيث روايته المناكير عن ابن عباس ، قال القاضى إسماعيل فى كتابه " أحكام القرآن " : طاوس مع فضله وصلاحه يروى أشياء منكرةً منها هذا الحديث ، وعن أيوب أنه كان يعجب من كثرة خطأ طاوس ، وقال ابن عبد البر : شذّ طاوس فى هذا الحديث ، وقال ابن رجب : وكان علماء أهل مكة ينكرون على طاوس ما ينفرد به من شواذ الأقاويل ، ونقل القرطبى عن ابن عبد البر أنه قال : رواية طاوس وهم وغلط لم يعرج عليها أحد من فقهاء الأمصار بالحجاز والشام والمغرب .

ج - ما ذكره بعض أهل العلم من أن الحديث شاذ من طريقين : أحدهما : تفرد طاوس بروايته وأنه لم يتابع عليه ، قال الإمام أحمد فى رواية ابن منصور : كل أصحاب ابن عباس رووا عنه خلاف ما روى طاوس ، وقال الجوزجانى : هو حديث شاذ ، وقال ابن رجب ونقله عنه ابن عبد الهادى : وقد عنيت بهذا الحديث فى قديم الدهر فلم أجد له أصلاً .

الثانى : ما ذكره البيهقى فإنه ساق الروايات عن ابن عباس بلزوم الثلاث ثم نقل عن ابن المنذر أنه لا يظن بابن عباس أنه يحفظ عن النبى ﷺ شيئاً ويفتى بخلافه ، وقال ابن التركمانى :

وطاوس يقول : إن أبا الصهباء مولاه سأله عن ذلك ولا يصح ذلك عن ابن عباس لرواية الثقات عنه خلافه ، ولو صح عنه ما كان قوله حجةً على من هو من الصحابة أجلُّ وأعلم منه وهم : عمر وعثمان وعلي وابن مسعود وابن عمر وغيرهم اه .

فلما في هذا الحديث من الشذوذ فقد أعرض عنه الشيخان الجليلان أبو عبد الله أحمد بن حنبل ، فقد قال للأثرم وابن منصور بأنــه رفض حديث ابن عباس قصداً لأنه يرى عدم الاحتجاج به في لزوم الثلاث بلفظ واحد لرواية الحفاظ عن ابن عباس ما يخالف ذلك ، والإمام محمد بن إسماعيل البخاري ذكر عنه البيهقي أنــه ترك الحديث عمداً لذلك الموجب الذي تركه من أجله الإمام أحمد ولا شك أنهما لم يتركاه إلا لموجب يقتضي ذلك .

د ـ إن حديث ابن عباس يتحدث عن حالــة اجتماعيــة مفروض فيها أن تكون معلومةً لدى جمهور معاصريها ، وتوفر الدواعي لنقلها بطرق متعددة مما لا ينبغي أن يكون موضع خلاف ، ومع هذا لم تنقل إلا بطريق آحادي عن ابن عباس فقط ، ولم يروها عن ابن عباس غير طاوس الذي قيل عنه بأنه يروي المناكير ، ولا يخفى ما عليه جماهير علماء الأصول من أن خبر الآحاد إذا كانت الدواعي لنقله متوفرةً ولم ينقله إلا واحد ونحوه أن ذلك يدل على عدم صحته ؛ فقد قال صاحب "جمع الجوامع" عطفاً على ما يجزم فيه بعدم صحة الخبر : والمنقول آحاداً فيما تتوفر الدواعي إلى نقله خلافاً للرافضة اه ، وقال

ابن الحاجب فى مختصره الأصولى : إذا انفرد واحد فيما تتوفر الدواعى إلى نقله وقد شاركه خلق كثير كما لو انفرد واحد بقتل خطيب على المنبر فى مدينـــة فهو كاذب قطعاً خلافاً للشيعة اهـ .

فلا شك أن الدواعى إلى نقل ما كان عليه رسول الله ﷺ والمسلمون بعده فى خلافة أبى بكر وصدر من خلافة عمر من أن الطلاق الثلاث كانت تجعل واحدة متوفرة توافراً لا يمكن إنكاره . ولا شك أن سكوت جميع الصحابة عنه حيث لم ينقل عنهم حرف واحد فى ذلك غير ابن عباس يدل دلالة واضحة على أحد أمرين : إما أن المقصود بحديث ابن عباس ليس معناه بلفظ واحد بل بثلاثة ألفاظ فى وقت واحد ، وإما أن الحديث غير صحيح لنقله آحاداً مع توفر الدواعى لنقله .

هـ - ما عليه ابن عباس - رضى الله عنه - من التقى والصلاح والعلم والاستقامة والتقيد بالاقتداء والقوة فى الصدع بكلمة الحق التى يراها يمنع القول بانقياده إلى ما أمر به عمر - رضى الله عنه - من إمضاء الثلاث والحال أنه يعرف حكم الطلاق الثلاث فى عهد رسول الله ﷺ وأبى بكر وصدر من خلافة عمر من أنه يجعل واحدة .

فلا يخفى خلافه مع عمر - رضى الله عنهما - فى متعة الحج وبيع الدينار بالدينارين وفى بيع أمهات الأولاد وغيرها من

مسائل الخلاف ؛ فكيف يوافقه فى شئ يروى عن النبى ﷺ فيه خلافه ، وإلى قوته - رضى الله عنه - فى الصدع بكلمة الحق التى يراها تشير كلمته المشهورة فى مخالفته عمر فى متعة الحج وهى قوله : يوشك أن تنزل عليكم حجارة من السماء أقول قال رسول الله وتقولون قال أبو بكر وعمر .

و - على فرض صحة حديث ابن عباس فإن ما عليه أصحاب رسول الله ﷺ من التقى والصلاح والاستقامة وتمام الاقتداء بما عليه الحال المعتبرة شرعاً فى عهد رسول الله ﷺ وأبى بكر وصدر من خلافة عمر يمنع القول بانقيادهم إلى أمر عمر - رضى الله عنه - فى إمضاء الثلاث ، والحال أنهم يعرفون ما كان عليه أمر الطلاق الثلاث فى ذلك العهد ، ومع هذا فلم يثبت بسند صحيح أن أحداً منهم أفتى بمقتضى ما عليه الأمر فى عهد رسول الله ﷺ وأبى بكر وصدر من خلافة عمر حسبما ذكره ابن عباس فى حديثه .

ز - ما فى حديث ابن عباس من الدلالة على أن عمر أمضى الثلاث عقوبةً للناس لأنهم قد استعجلوا أمراً كان لهم فيه أناة ، وهذا مشكل ووجه الإشكال كيف يقرر عمر - رضى الله عنه وهو هو تقىً وصلاحاً وعلماً وفقهاً - بمثل هذه العقوبة التى لا تقتصر آثارها على من استحقها وإنما تتجاوزه إلى طرف آخر ليس له نصيب فى الإجرام ؛ ونعنى بالطرف الآخر

الزوجات حيث يترتب عليها إحلال فرج حرام على طرف ثالث ، وتحريم فرج حلال بمقتضى عقـد الزواج وحقوق الرجعة ، مما يدل على أن حديث طاوس عن ابن عباس فيه نظر ، وصلى الله على محمد وعلى آله وصحبه وسلم .

• • •

زوجاً غيره » (١) فحكم بأن زوجته تحرم عليه بتطليقه إياها المرة الثالثة حتى تنكح زوجاً غيره سواء نطق فى المرة الثالثة بطلقة واحدة أم بثلاث مجموعة ؛ فدل على أن الطلاق شرع مفرقاً على ثلاث مرات . فإذا نطق بثلاث فى لفظ واحد كان مرة واعتبر واحدة .

الدليل الثانى : ما رواه مسلم فى " صحيحه " من طريق طاوس عن ابن عباس - رضى الله عنه - قال : « كان الطلاق الثلاث على عهد رسول الله ﷺ و أبى بكر وسنتين من خلافة عمر طلاق الثلاث واحدة ، فقال عمر رضى الله عنه : إن الناس قد استعجلوا فى أمر كانت لهم فيه أناة ، فلو أمضيناه عليهم ، فأمضاه عليهم » وفى " صحيح مسلم " أيضاً عن طاوس عن ابن عباس أن أبا الصهباء قال لابن عباس : « هات من هناتك ، ألم يكن الطلاق الثلاث على عهد رسول الله ﷺ وأبى بكر واحدة ؟ قال : قد كان ذلك ، فلما كان فى عهد عمر تتابع الناس فى الطلاق فأجازه عليهم » . فهذا الحديث واضح الدلالة على اعتبار الطلاق الثلاث بلفظ واحد طلقة واحدة وعلى أنه لم ينسخ لاستمرار العمل به فى عهد أبى بكر وسنتين من خلافة عمر ، ولأن عمر علل إمضاءه ثلاثاً بقوله : « إن الناس قد استعجلوا فى أمر كانت لهم فيه أناة » ولم يدع النسخ ولم يعلل الإمضاء به ، ولا بظهوره بعد خفائه ، ولأن عمر استشار

---

(١) الآية الكريمة من سورة البقرة : ٢٣٠ .

وجهة نظر المخالفين

نرى أن الطلاق الثلاث بلفظ واحد طلقة واحدة ، وقد سبقنا إلى القول بهذا ابن عباس فى رواية صحيحة ثابتة عنه ، و أفتى بـه الزبير بن العوام و عبد الرحمن بن عوف و على بن أبى طالب وعبد الله بن مسعود من الصحابة فى رواية عنهم ، وأفتى به عكرمة وطاوس وغيرهما من التابعين ، وأفتى بـه ممن بعدهم محمد بن إسحاق وخلاس بن عمر و الحارث العكلى و المجد ابن تيمية و شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحليم بن تيمية وتلميذه شمس الدين ابن القيم وغيرهم . . وقد استدل على ذلك بما يأتى :

الدليـل الأول : قولـه تعالى : « الطلاق مرتان فإمساك بمعروف أو تسريح بإحسان » (١) وبيانه : أن الطلاق - الذى شرع للزوج فيه الخيار بين أن يسترجع زوجته أو يتركها بلا رجعة حتى تنقضى عدتها فتبين منه - مرتان مرةً بعد مرة ، سواء طلق فى كل مرة منها طلقةً أو ثلاثاً مجموعةً ، لأن الله تعالى قال : « مرتان » ولم يقل : طلقتان ، ثم قال تعالى فى الآية التى تليها : « فإن طلقها فلا تحل لـه من بعد حتى تنكح

---

(١) الآية الكريمة من سورة البقرة : ٢٢٩ .

الصحابة فى إمضائه ثلاثاً ، وما كان عمر ليستشير أصحابه فى العدول عن العمل بحديث علم أو ظهر له أنه منسوخ .

وما أجيب بـه عن حديث ابن عباس فهو إما تأويل متكلف وحمل للفظه على خلاف ظاهره بلا دليل ، وإما طعن فيه بالشذوذ والاضطراب وضعف طاوس ، وهـذا مردود بأن مسلماً رواه فى " صحيحه " وقـد اشترط ألا يروى فى كتابه إلا الصحيح من الأحاديث ، ثم إن الطاعنين فيه قد احتجوا بقول عمر فى آخره : « إن الناس قد استعجلوا فى أمر كانت لهم فيه أناة فلو أمضيناه عليهم . فأمضاه عليهم » فكيف يكون آخره حجةً مقبولةً ويكون صدره مردوداً لاضطرابه وضعف راويه ، وأبعد من هذا ما ادعاه بعضهم من أن العمل كان جارياً على عهد النبى ﷺ بجعل الطلاق الثلاث واحدةً لكنه ﷺ لم يعلم بذلك ، إذ كيف تصح هذه الدعوى والقرآن ينزل والوحى مستمر وكيف تستمر الأمة على العمل بالخطأ فى عهده وعهد أبى بكر وسنتين أو ثلاث من خلافة عمر ، وكيف يعتذر عمر فى عدوله عن ذلك إلى إمضائه عليهم بما ذكر فى الحديث من استعجال الناس فى أمر كانت لهم فيه أناة .

ومن الأمور الواهية التى حاولوا بها ردّ الحديث معارضته بفتوى ابن عباس على خلافه ، ومن المعلوم عند علماء الحديث وجمهور الفقهاء أن العبرة بما رواه الراوى متى صحت الرواية لا برأيه وفتواه بخلافه لأمور كثيرة استندوا إليها فى ذلك ،

وجمهور من يقول بأن الطلاق الثلاث بلفظ واحد يعتبر ثلاثاً يقولون بهذه القاعدة ، ويبنون عليها الكثير من الفروع الفقهية وقد عارضوا الحديث أيضاً بما ادعوه من الإجماع على خلافه بعد سنتين من خلافة عمر - رضى الله عنه - مع العلم بأنه قد ثبت الخلاف فى اعتبار الثلاث بلفظ واحد ثلاثاً واعتباره واحدةً بين السلف والخلف واستمر إلى يومنا ، ولا يصح الاستدلال على اعتبار الطلاق الثلاث بلفظ واحد ثلاثاً بحديث عائشة - رضى الله تعالى عنها - فى تحريم الرسول ﷺ زوجة رفاعة القرظى عليه حتى تنكح زوجاً غيره لتطليقه إياها ثلاثاً ، لأنه ثبت أنه طلقها آخر ثلاث تطليقات ، كما رواه مسلم فى " صحيحه " فكان الطلاق مفرقاً ، ولم يثبت أن رفاعة بن وهب النضرى جرى له مع زوجته مثل ما جرى لرفاعة القرظى حتى يقال بتعدد القصة ، وأن إحداها كان الطلاق فيها ثلاثاً مجموعةً ولم يحكم ابن حجر بتعدد القصة بل قال : إن كان محفوظاً - يعنى حديث رفاعة النضرى - فالواضح تعدد القصة ، واستشكل ابن حجر تعدد القصة فى كتابه " الإصابة " حيث قال : لكن المشكل اتحاد اسم الزوج الثانى عبد الرحمن بن الزبير .

الدليل الثالث : ما رواه الإمام أحمد فى " مسنده " قال : حدثنا سعد بن إبراهيم ، حدثنا أبى عن محمد بن إسحاق ، قال حدثنى داود بن الحصين عن عكرمة مولى بن عباس ، عن ابن عباس قال : طلق ركانة بن عبد يزيد - أخو بنى المطلب -

امرأته ثلاثاً فى مجلس واحد ، فحزن عليها حزناً شديداً ، قال : فسأله رسول الله ﷺ : « كيف طلقتها ؟ » قال : طلقتها ثلاثاً قال : فقال : « فى مجلس واحد » قال : نعم ، فقال : « فإنما تلك واحدة فارجعها إن شئت » ، قال : فراجعها ، قال : فكان ابن عباس يرى أن الطلاق عند كل طهر ، قال ابن القيم فى كتابه " إعلام الموقعين " : وقد صحح الإمام أحمد هذا الإسناد وحسنه ، وضعف أحمد وأبو عبيد والبخارى .: روى من أن ركانة طلق زوجته بلفظ ألبتة .

الدليل الرابع : بالإجماع ، وبينة ابن تيمية وابن القيم وغيرهما بأن الأمر لم يزل على اعتبار الثلاث بلفظ واحد طلقة واحدة فى عهد أبى بكر وسنتين أو ثلاث من خلافة عمر . وأن ما روى عن الصحابة من الفتوى بخلاف ذلك فإنما كان من بعضهم بعد ما أمضاه عمر ثلاثاً تعزيراً وعقوبةً لما استعجلوا أمراً كان لهم فيه أناة ، ولم يرد عمر بإمضاء الثلاث أن يجعل ذلك شرعاً كلياً مستمراً وإنما أراد أن يلزم به ما دامت الدواعى التى دعت إليه قائمة كما هو الشأن فى الفتاوى التى تتغير بتغير الظروف والأحوال ، وللإمام أن يعزر الرعية عند إساءة التصرف فى الأمور التى لهم فيها الخيار بين الفعل والترك بقصرهم على بعضها ومنعهم من غيره ، كما منع النبى ﷺ الثلاثة الذين خلفوا من زوجاتهم مدةً من الزمن عقوبةً لهم على تخلفهم عن غزوة تبوك مع أن زوجاتهم لم يسئن ، وكالزيادة فى عقوبة شرب

الخمر ، و تحديد الأسعار عند استغلال التجار مثلاً للظروف وتواطئهم على رفع الأسعار دون مسوغ شرعى إقامةً للعدل ، وفى معنى هذا تنظيم المرور ؛ فإن فيه منع الناس من المرور فى طرق قد كان مباحاً لهم السير فيها من قبل المحافظة على النفوس والأموال ، وتيسيراً للسير مع أمن وسلام .

الدليل الخامس : قياس الطلاق الثلاث على شهادات اللعان ، قالوا : كما لا يعتبر قول الزوج فى اللعان : أشهد بالله أربع شهادات أنى رأيتها تزنى إلا شهادة واحدة لا أربعاً ، فكذا لو قال لزوجته : أنت طالق ثلاثاً لا يعتبر إلا طلقة واحدة لا ثلاثاً ، ولو قال : أقر بالزنا أربعاً مكتفياً بذكر اسم العدد عن تكرار الإقرار لم يعتبر إلا واحدة عند من اعتبر التكرار فى الإقرار ؛ فكذا لو قال لزوجته : أنت طالق ثلاثاً مكتفياً باسم العدد عن تكرار الطلاق لم يعتبر إلا واحدة ، وهكذا كل ما يعتبر فيه تكرار القول لا يكفى فيه عن التكرار ذكر اسم العدد كالتسبيح والتحميد والتكبير عقب الصلوات المكتوبة ، و الله ولى التوفيق ، وصلى الله على نبينا محمد وآله وسلم (١) .

• • •

---

(١) حرر فى ١٢ - ١١ - ١٣٩٣ هـ .